

અર્પણપત્રિકા.

પ્રિયમિત્ર

વિશ્રામ નાનજી.

સર્વ શક્તિમાન કૃપાળુ ઈશ્વરે વિશ્વમાં અનેક સુખો ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેમાં સન્નિમિત્રનો સ્નેહ કલ્પતરૂવત્ અધિક સુખદાયક છે. તો તેવા અતુલ્ય સ્નેહની સ્મૃતિ રહેવા આ 'મૃચ્છકટિક નાટકસાર' માં આપના નામ સાથે મારું નામ જોડું છું.

દા.૦ ૨૦ સામાણી.

ગીતિ.

સાધન જગમાં સુખનાં, અનેક પણ મિત્રરત્ન વિણ વૃથા;
યથાબુદ્ધિધિ ધારો, એક પરમ ઈષ્ટમિત્ર તો સુખદા.

દોહરો.

મિત્ર નામના બહુ મળે,
જ્યાં લગિ ગાંઠે દામ;
મળે વિરલ નભ ચંદ્ર સમ,
સુખ દુષ્પમાં વિશ્રામ. ૧

પાત્રવર્ગ.

આરૂદત્ત	સાગરદત્ત શેઠનો પુત્ર.
ફાહુસેન	આરૂદત્તનો પુત્ર.
વિદૂષક	મૈત્રેય નામે આરૂદત્તનો મિત્ર.
રદ્દનિકા	આરૂદત્તની દાસી.
વર્ધમાનક	આરૂદત્તનો ગાડીવાન.
વસંતસેના	વેશ્યાની પુત્રી.
વિટ	વસંતસેનાનો સેવક.
ચેટ	કુંભિલક નામે વસંતસેનાનો દાસ
ડાસો	વસંતસેનાની મા.
ચેટી	વસંતસેનાની માની દાસી.
મદ્દનિકા	વસંતસેનાની દાસી.
કર્ણપુરક	વસંતસેનાનો સોબતી.
શકાર	રાજનો સાજો. (કોટવાળ.)
વિટ	શકારનો સોબતી.
ચેટ	સ્થાવરક નામે શકારનો દાસ.
આર્યક	ગોવાળીઆનો છોકરો.
સંભિક } માયુર }	ધૂતકાર. (જુગારીઆ.)
શાવેલિક	ચોરી કરનાર બ્રાહ્મણ, આર્યકનો મિત્ર.
સંવાહક	પગચંપી કરનાર. પાછળથી થયેલો જતી.
જતો	શાક્યશ્રમણ સંન્યાસી.
ન્યાયાધીશ	ન્યાય કરનાર અધિકારી.
ત્રેષ્ઠિ	નગરશેઠ.
શાધનક	ન્યાયાધીશનો વ્યાકર.
વિરક } ચંદનક }	રાજ્યસેવકો.

નાગરીકો, દાસ દાસીઓ, ચાંડાળો—ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ.

મૃચ્છકટિક નાટકસાર.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—ચારદત્તનું ઘર.

ચારદત્ત, વિદૂષક અને રત્નિકા.

ચારદત્ત—

એક ચતુરનાર—એ રાગ.

કરે નિર્ધનની અન્ય નિંદા અપાર, પ્રિય મિત્ર ધિક્કારી તજી જાય દાર;
જેઓ સંપત્તિમાં સ્તુતિ કરતા હતા—કરે.

નહીં સંગત તેની કોય કરે,

અપમાન કરી કરી દૂર કરે;

જેઓ વૈભવમાં શીશ ધરતા ચરણ—કરે.

વિદૂષક—(પ્રવેશ કરી ચારદત્ત પાસે જઈને) મિત્ર ! તારું કલ્યાણ થાયો.

ચારદત્ત—મૈત્રેય, તું આવ્યો ! બહુ સાઈ થયું એસ આ આસને.

વિદૂષક—જેવી તારી આજ્ઞા. (બેસેછે) તારો પ્રિય મિત્ર જે ચૂર્ણવૃદ્ધ,

તેણે આ સેતું બાંધના કુલથી સુવાસિત કરીને તારે સાઈ મારીસાથે મો-
કલ્યુ છે, અને “ ચારદત્ત દેવપૂજન કરી રહે એટલે તેને આપજે ” એમ

કહ્યું હતું માટે આ લે. (સિંહ આપેછે.)

ચારદત્ત—(સિંહ બેઠા ચિન્તવન કરતો થોડીવારે)

ગીત.

દરિદ્ર મૃત્યુમાંછે, મરણુ ભલું ને દરિદ્રતા ખોટી;

અલ્પ દુઃખ મરવામાં, દરિદ્રતામાં નડે પીડા ખોટી.

વિદૂષક—હૈ મિત્ર ! હવે એ વાતનો ખેદ કરીને મિથ્યા જીવને સંતાપ ન દે.

તારું દ્રવ્ય ચોરે ચોરું અથવા રાજ્યએ હુટયું નથી, પરંતુ પોતાની મિત્ર-
મંડળીને દેતાં ક્ષીણ થયુંછે.

ચારદત્ત—ધન ક્ષય થયાનું મને દુઃખ નથી, દૈવાનુસાર ધન મળેછે અને

જાયછે; વૈભવનો નાશ થાયછે, તેમાં દુઃખ માનવું તે ખોટું, પણ મને

દુઃખ એટલાજ માટે થાયછે, કે મારા ધનનો નાશ થતાંજ પરમ
સ્નેહી એવા મિત્રો, તે પણ મને છોડી મારાથી વિમુખ થયા !

વિદૂષક—મિત્ર વારંવાર તે વાતનું સ્મરણ કરી સંતાપ કરવામાં શો લાભ ?

ચારુદત્ત—અરે ! દરિદ્રતા પુરૂષને કેવી છે ! સાંભલ.—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

લોકોમાંજ દરિદ્રતા સદન છે, ચિન્તા તણું સર્વદા;
નિંદા થાય વિશેષ, કારણ વિના, અંધુજનોમાં સદા;
બુદ્ધિ છે વનમાં જવાની સહસા, કાયા દિસે લાજતી;
શોકાસિ ત્વદયે ભરી પણ તનૂ, બાળ્યા વિના દાહતી.

હશે. મિત્ર ! મેં ગૃહદેવને બલિદાન દીધું, માટે હવે માતૃદેવનું બલિ તું
ચૌટામાં જઈને મૂક.

વિદૂષક—હું તો ત્યાં નહીં જવાનો.

ચારુદત્ત—કેમ વાર ?

વિદૂષક—જો કે આરાધના કરીએ તોપણ દેવતાઓ પ્રસન્ન થતા નથી, તો
તેને બલિ દેવામાં ફલ શું ?

ચારુદત્ત—એમ કહીશમાં. એ તો ગૃહસ્થાશ્રમીનો નિલ વીધિ છે, માટે તેમ
કરવુંજ જોઈએ.

વિદૂષક—અરે હું તો નહીં જાઉં. બીજા કોઈને મોકલ. હું ગરિય બ્રાહ્મણ
સાથેકાળ મને અનુકુળ નથી, હું જે જે કરવા જાઉં છું તે સધલું વિપરિત
થાય છે; જેમ અરીસામાં પ્રતિબિંબ, ડાયાનું જમણું ને જમણાનું ડાયાં;
વળી સાંભળ—રસ્તામાંથી વેશ્યા, વિટ, ચેટ ઈલાદિ રાજપ્રિય મનુષ્યો
બચ છે; ન જાણે કદાચ દેડકું ખાવાને આતુર થયેલા કાળસર્પ પાસે જેમ
અકસ્માત હેઠર આવી પડે, તેવી ગતિ મારી થાય તો હું ગરિય બ્રાહ્મણ
વિનાપરાધે માર્યો જાઉં.

ચારુદત્ત—ધિકાર છે નિર્ધનના જીવિતને. કેમકે—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

લોકો નિર્ધનને ન અંધુ જનકો, સ્નેહેથી સંતોષતા;
તેના જે પ્રિય મિત્ર તે ફરિ જતા, આપત્તિને આપતા;
તેનું સત્ત્વ, વિવેક, શીલ વિધુવત્, કાન્તિ ક્ષયે પામતા;
બીજા કો જન પાપકર્મ કરિને, તેને શિરે નાંખતા.

વળી સાંભળ.—

તેની સંગત કો નયિજ કરતું, સન્માન આપે નહીં;
બાયે જો કદિ ઘેર તે ધનિકને, પ્રીતે ન પૂછે કંઈ;

રેતો દૂર સદા શ્રીમન્ત જનથી, લાજ સ્વકૃવસ્ત્રથી;
મેટાં પાપ છ જે ગણે યુધજનો, દારિદ્ર તેમાં નકી.

વિદૂષક—મિત્ર હું જાહું એવીજ તારી મરજી છે. તો જાવું છું. પણ ર-
દનિકાને સાથે મોકલ.

ચારુદત્ત—(નેપથ્યભણી જોઈને) રદનિકા ! આ મૈત્રેયની સાથે જા.

રદનિકા—(બહાર આવીને) આજ્ઞા મહારાજ જાવું છું.

વિદૂષક—રદનિકા ! આ બલિ અને દીવો તું હાથમાં લે. હું આ બારણું
ઊઘાડું. (બંને જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ—રાજભાગી.

વસંતસેના, શકાર, વિટ, ચેટ, વિદૂષક અને રદનિકા.

(ભયલિત થયેલી વસંતસેના, અને તેની પાછળ લાગેલા વિટ, શકાર ને ચેટ પ્રવેશ કરે છે.)

વિટ—વસંતસેના ઉભી રહે. હે સુકુમારી ! ભયથી નાસતાં નૃત્ય કરવાને
યોગ્ય એવા જે તારા ચરણ, તેને શામાટે પરિશ્રમ આપે છે ?

શકાર—ઉભી રહે વસંતસેના ઉભી રહે. ક્યાં જાય છે ? તું દોડીને ક્યાં જશે ?
અંગાર ઉપર પડેલા માંસખંડ પ્રમાણે પ્રચંડકામાગ્નિએ બલતાં આ
તદ્દયને તું પ્રસન્ન થઈ શાન્ત કર. (પાસે જઈને) અરે વસંતસેના ! મારા
અનંગ, મન્મથ, મદન, રમર અને કામને વધારનારી, તું ભયથી દોડતાં
દોડતાં તારા આ કામળ શરીરને પરિશ્રમ કાં આપે છે ?

વિટ—અરે વસંતસેના ! તું મારી આગળ જેમ ગરૂટી ભયપામી સર્પિણી
નાસે તેમ છે. હું જે દોડું તો પવનને પણ પાછળ રાખું ! તો તારી શી
ગતિ !

શકાર—અરે વિટ જોયું ? આ—દ્રવ્ય હરનારી, મદનની છડી, નૃત્ય કર-
નારી, વંશને દોષ લગાડનારી, નીચ કર્મ કરનારી, ઉત્તમ વસ્ત્ર પહેરનારી,
નાના પ્રકારના વેષ લેનારી, એવી એવી ઉપમા આપું છું. તોપણ મને
વશ થતી નથી. (કોષથી) અરે વસંતસેના ! વિશ્વાવસુની બેઠેન સુભદ્રા-
ને હનુમાન સમુદ્રમાં લઈ ગયો, તેમ તને લમણાં પકડી પાડું છું; માટે
સત્વર પાછી ફર.

વસંતસેના—(પાછળ જોઈને) અરે પલ્લવિકા ! પલ્લવિકા ! પરભૃતિકા !
પરભૃતિકા !

શકાર—(આસપાસ જોઈને ભયથી) મિત્ર કોઈ માણસ આવ્યું માણસ !

વસંતસેના—માધવિકા ! અરે માધવિકા !

વિટ—(હસીને) મૂર્ખ ! એતો પોતાની દાસીઓને હાંક મારેછે.

શકાર—શું તે દાસીઓને હાંક મારેછે ?

વિટ—લારે શું ?

શકાર—હં: એક છોડીને સો સ્ત્રીઓ કાં નથી આવતી ? (ખતાવીને) આ મારી લાકડીએજ એ સર્વેને મારી કહાડું.

વસંતસેના—(આજી આજી બેઠીને) અરે કોઈએ મારી પાસે નથી. દાસીઓ ભૂલી પડીકે શું ? લારે હવે તો મારેજ મારી જીતનું રક્ષણ કરવા જેવું થયું.

શકાર—વસંતસેના ! તું પરબૃતિકાને તથા પદ્મવિકાને અથવા બેઈએ તો આખા વસંત માસને હાંક માર ! તારી પાછળ હું લાગ્યા છતાં કોણુ છોડાવેછે બેઈ ?

ઈન્દ્રવજ્રા.

કાં ભીમ કાં તે જમદગ્નિ સૂત
આવે ભણે કર્ણ કે લંક ભૂપ;
હું વેણિ તારી કરથી ઝડુંધું,
દુશાશનનું કૃત આગરંધું.

જે, વસંતસેના આમ બે; આ મારી તિક્ષણ તરવાર તરફ જે. તેની પાસેજ તારું મસ્તકછે. લારે આ ક્રૂર તરવારને તારું મસ્તક છેદતાં વારછે ? માટે કર વિચાર. અને તારા દોડતાં મનને પાછું વાળ.

વસંતસેના—આર્ય વિટ, હું અબગાધું.

વિટ—તેથીજ જીવતી રહી.

શકાર—માટેજ મારી નહીં.

વસંતસેના—(સ્વગત) અરે એનું દયાનું ભાષણ પણ મને ભય ઉત્પન્ન કરેછે. (યગદ) અહો શ્રેષ્ઠ જનો ! આ તમારી કરણી ઉપરથી એવું લાગેછે, કે તમે કંઈ અલંકાર મારી પાસેથી લેવા ઈચ્છોછો.

વિટ—વાહ ! એમ શું બોલેછે વસંતસેના ! આગને શોભા આપનારી એવી જે લતા, તેના પુષ્પ કોણુ તોડે ? નહીં, નહીં. તારા અલંકાર અમને નહીં બેઈએ.

વસંતસેના—લારે બોલો વેહેલા. તમે શું કહેવા માગો છો ?

શકાર—(પાસે આવીને) હું દેવપુરુષ મનુષ્ય વાસુદેવ છું ! મારો મનોરથ તારે પૂર્ણ કરવો એજ મારું કહેવું છે.

વસંતસેના—શિવ ! શિવ !! એવા અનુચિત વચન બોલતાં શરમાતો નથી.

ચાલ દૂર થા મારાથી.

શકાર—(વિટને તાળી દબને) મિત્ર વિટ જોઈકે ? આ ગણિકાની છોકરીએ મારા ઉપર મોહિત થઈ મને કહ્યું કે “ ચાલ દૂર મારી સાથે. ”

વિટ—(સ્વગત) વાહવાહ ! તે શું બોલી ને આ મૂર્ખ શું સમજ્યો ! (ખગ) વસંતસેના ! તું વેશ્યાપણા વિરૂધ્ધ બોલી; જો—

માલિની છંદ.

તરુણ પુરૂષ આવે, ઘેર તારે કદી જો,
કરવિ ઘટિત પ્રીતી, જેમ પંથે લતાઓ;
નિજ તન, ધન અર્થે. વેચવા માંડિ જ્યારે,
અપ્રિય પ્રિય સરીખા, માનવા સર્વ સારે.

વળી સાંભળ—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

શુદ્રો તેમ અબૂધ બૂધ પુરૂષો, નાહો સહુ વાવમાં;
એસે વિપ્ર નરેન્દ્ર ને નિયજનો, એકત્ર સૌ નાવમાં;
જે મોરે ભરિવેલ તે ઉપરતો. રે કાક એસે વને;
વાપી, નાવ, લતા, સમાનગણિકા, છે ભોગ્ય તે સર્વને.

વસંતસેના—ગુણ એજ પ્રીતિનું કારણ છે, બલાકારે પ્રીતિ થાય નહીં.

શકાર—અરે વિટ ! વસંતોત્સવને પ્રસંગે યાત્રા ભરાણી હતી, તે દિવસથી આ ગર્ભદાસી પેલા ભિખારી ચારદત્ત ઉપર અનુરક્ત થઈ છે; અને મારે વશ થતી નથી. પણ સંભાલજો, તે ચારદત્તનું ઘર પાસેજ ડાખા હાથ ભણી છે, માટે આપણા હાથમાંથી સટકી ન જાય.

વિટ—(સ્વગત) જે વાત મનમાં રાખવાની તેજ આ મૂર્ખ ઉધાડી કરે છે ! શું વસંતસેના ચારદત્ત ઉપર અનુરક્ત થઈ છે, એવું તેણે કહ્યું ! યથાર્થ છે-રત્નપાસે રત્ન શોભે એમ જે કહેવત છે તે પ્રમાણે થયું. સારે તે જાય તો ભલે, આ મૂર્ખથી એને શું કામ ? (ખગ) અરે કાણેલી યુત્ર ! ડાખા-હાથ પર પાસેજ ચારદત્તનું ઘર છે કે શું ?

શકાર—હા. એમાં શું સંદેહ ! આ રહ્યું ડાખા હાથભણી તેનું ઘર.

વસંતસેના—(સ્વગત) વાહવાહ ! બહુ સાઈ. “ ડાખાહાથ તરફ એનું ધરે ” એ જો ખરૂં હોય તો આ દુર્ગને અપકાર કરતાં ઉપકાર કર્યો. કે-મકે તેણે ઘર બતાવી મારી તથા મારા પ્રિયતમની બેટ કરાવી.

(વસંતસેના ચારદત્તના ઘર ભણી જાય છે)

શકાર—અરે વિટ ! અડદના ઢગલામાં કાળજાની ગોળી પ્રમાણે અલંત અંધકારમાં વસંતસેના જોતાં જોતાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ; માટે હવે તેને ક્યાં જોવાની ?

વિટ—પણ તેની નિશાની છે તે શું !

શકાર—નિશાની તે કઈ વાર ?

વિટ—તેના અંગ ઉપરના અલંકારનો શબ્દ અથવા પુષ્પની સુગંધ.

શકાર—નાકને ડુલની વાસ સંભળાય છે ! પણ અંધકારથી ભરેલા મારા કાનને અલંકારનો શબ્દ સ્પષ્ટ દેખાતો નથી !

વિટ—(વસંતસેના ગઈ તે તરફ) અરે વસંતસેના ! તું આ સમય કોઈની દૃષ્ટિએ નહીં પડે. પણ તારા શરીર ઉપરના પુષ્પની સુગંધ તથા નેપુરનો મધુર સ્વર સંભળાશે; વસંતસેના સાંભળ્યું ?

વસંતસેના—(સ્વગત) સાંભળ્યું અને સમજી. (નેપુર હાથમાં લેછે, અને શરીર ઉપરથી પુષ્પ કહાડી એક બાજુ નાંખી દેછે. તથા જરા આગલ જઈ હાથથી તપાસી જોય છે) શું ભીંત તપાસતાં આરણ્ય મારા હાથને લાગ્યું કે ? હા મેં ઓલખ્યું, તેજ આ ધર; પણ તે અંધ છે. (બારણું ઉઘાડીને રદનિકા આગલ તથા પાછલથી હાથમાં દીવો લઈને વિદૂષક આવે છે, વસંતસેના તે ન જાણે તેમ છંડાવતી દીવોદારી અંદર જાય છે.)

વિદૂષક—આરણ્ય ઉઘાડતાં આરણ્યમાંથી પવનનો ઝપાટો માઝ્યો તેથી દીવો ઓલવાઈ ગયો. માટે તું અહારજન, તેટલામાં હું દીવો કરી આવું છું. (જાય છે)

શકાર—અરે વિટ ! સમુર, સમુર. હું વસંતસેનાને શોધી કહાડું.

વિટ—વાર શોધ.

શકાર—(અંધારામાં ફાંફાં મારતાં વિટને પકડીને) વિટ ઓ વિટ ! પકડીરે પકડી !

વિટ—અરે મૂર્ખ એતો હું છું.

શકાર—(ફરીથી ફાંફાં મારતાં ચેટને પકડીને) અરે વિટ મળી રે મળી !

ચેટ—મહારાજ એતો હું છું.

શકાર—શું તું ચેટ છું ? આ બાળુ વિટ અને તે બાળુ ચેટ ! અને તે બાળુ ચેટ ને આ બાળુ વિટ ! એ માંડયું છે શું ? હવે તમે બંને એક બાળુ થઈ જાઓ. હું હમણાંજ તેને પકડું છું. (શોધતાં શોધતાં રદનિકાનો અંબોડો ઝાલીને) અરે વિટ ! હવે તો ખરેખર વસંતસેનાને પકડી. (રદનિકાને) બોલ તું ક્યાં જઈશ ? તારો અંબોડો મેં સજ્જડ પકડ્યો છે. તેથી મહાદેવ, શંકર, શંભુ, ઈશ્વર ગમે તેને બોલાવ !

રદનિકા—અરે તમે મહોટા માણસ થઈ આ શું કરો છો ?

વિદૂષક—(હાથમાં હોવા લઈ પ્રવેશ કરી રદનિકા તરફ જઈને) રદનિકા આ શું ?

આરદત્તની દરિદ્રતામાં પરપુરુષનો પ્રવેશ ઘરમાં કરાવે છે એ સાહે નહીં.

રદનિકા—પણ મૈત્રેય ! મારી દુર્દશા તો પ્રથમ જો.

વિદૂષક—દુર્દશા તારી કે અમારી ?

રદનિકા—હા.હા. ખરે તારીજ.

વિદૂષક—ત્યારે શું આ તારાપર બલાત્કાર છે ?

રદનિકા—એમાં શો સંશય. જો તેણે મને કેવી પકડી છે !

વિદૂષક—(ક્રોધાયમાન થઈને) શું કરેછે ? છોડ એને. અરે એક જ્ઞાન સરખો પણ પોતાના ધણીના ઘરમાં અન્યને જોઈ ક્રોધાયમાન થાયછે, તો હું તો મનુષ્ય, તેમાં વળી બ્રાહ્મણ; તે શું મૈત્રેય રહું ? આ લાકડી જો કેવી વાં. કીછે—જેમ અમારા જેવા દરિદ્રોનું દૈવ અથવા તમારા જેવા દુર્જનોનું દૈવ—તો આજ લાકડીથી પ્રહાર કરી સુકાયલી રેતી પ્રમાણે તારા મસ્તકનો ચુરેચુરો કરી નાંખું.

વિટ—અહો બ્રહ્મ પુત્ર ક્ષમા કર.

વિદૂષક—(વિટને જોઈને) એનો અપરાધ જણાતો નથી. (શકારને) આજ અપરાધી જણાયછે, રે શકાર ! અરે દુર્જન ! આ સાહે નહીં. જો તે શ્રેષ્ઠ આરદત્ત દ્રવ્યહિણ થયોછે, તોપણ તેના સદ્ગુણ આખી ઉબ્બની નગરીમાં પ્રખ્યાત છે; તે છતાં તેનાં ઘરમાં જઈ તેના પરિજનોને ત્રાસ આપી તેને અપમાન કરેછે તે ઘટિત નહીં.

વિટ—નહીં, આરદત્તને અપમાન આપવાની ઈચ્છાએ નહીં; પણ એક તરણ સ્ત્રી હતી. તે આ બાળુ નાસી આવી તેની શંકાથીજ આ અમથાદા અમારાથી થઈ. તેની અમને ક્ષમા કર. (તરવાર નીચે મુકી ચરણમાં પડે.)

વિદૂષક—ભલા માણસ, ઉઠ, ઉઠ. મેં અજ્ઞાણતાં તને કહ્યું તેથી હુંજ તારી ક્ષમા માગું છું.

વિટ—વચન આપેતો ઉઠું.

વિદૂષક—શું વચન માગે છે બોલ.

વિટ—આ વર્તમાન આરદત્તને કહેવો નહીં.

વિદૂષક—નહીં કહું. લે વચન (વચન આપેછે) ઉઠ.

વિટ—(ઉઠે.)

શકાર—અરે વિટ ! શામાટે વિનયથી હાથ જોડી એ મૂર્ખ ભટના ચરણમાં પડ્યો ?

વિટ—ભય પામવાથી.

શકાર—ભય ? શેનો ભય ?

વિટ—ચાઈદત્તના સદ્ગુણોનો.

શકાર—કોણુ માત્ર એ બિખારી ચાઈદત્ત ? કે તું એના એટલાબધાં વખાણુ કરેછે ?

વિટ—એ શ્રેષ્ઠ ચાઈદત્તની સ્પર્ધા કોણુ કરનારછે ? કેમકે—

મનહર.

દયાવંતને ઉદાર સજ્જનોને સાલકાર
સદાચારની આરસી પાસે રાખનાર જે;
ગુણનો ભંડાર અને મિત્રને સંતોષનાર,
વિદ્યાશ્રી સંપત્તિથી સુખ માણનાર જે;
એવા સદ્ગતો જેના ઉરમાં સદાય રહે,
ધન્ય અવતાર તેનો સાચો જીવનાર તે;
અન્ય જનોના શ્વાસને નિશ્વાસરૂપ માનજે,
આ ભૂમિમાં આવીને ગણાયા મિથ્યા ભાર તે.

ચાલો હવે આપણે જઈએ.

શકાર—શું વસંતસેનાને લીધા વિના ?

વિટ—તેતો તને છોડીને ક્યારનીએ ગઈ.

શકાર—ગમે ત્યાં ગઈ હોય, તોપણુ તેને લીધા વિના નહીં આવું. તારે જવું હોય તો જા.

વિટ—વારૂ તારે ખેસી રહે, હું આ ચાલ્યો. (જાય.)

શકાર—શું વિટ ગયો ? (વિદૂષકને) અરે દુષ્ટ કાગડા ! ખેસ નીચે ખેસ.

વિદૂષક—અમને તો ખેસાડેલાજ છે.

શકાર—કોણુ ?

વિદૂષક—દુર્દેવે.

શકાર—વારૂ તારે ઉઠ હવે.

વિદૂષક—ઉઠશું કાળે કરીને.

શકાર—ક્યારે ?

વિદૂષક—ફરી દૈવ અનુકુળ થશે તારે.

શકાર—રડ તારે રડ.

વિદૂષક—રડાવ્યાજ છે અમને.

શકાર—કોણુ ?

વિદૂષક--દરિદ્રતાએ.

શકાર--વાર હસ હસ.

વિદૂષક--હમણું નહીં આગળ.

શકાર--ક્યારે?

વિદૂષક--જ્યારે અમારા ચારદત્તને સંપત્તિ મળશે ત્યારે.

શકાર--ઠીક તારા બિખારી ચારદત્તને મારો સંદેશો કહેજો, કે જેની પાસે ધણુંજ દ્રવ્ય છે એવી કળાવંતનીની છોકરી વસંતસેના તારા ઉપર અનુ-રક્ત થઈ છે, અમે બધાકારે તેને વશ કરવા જતાં હમણાંજ તારા ધનમાં ભરાણી છે; તે મારે સ્વાધિન થાય તેમ કરીશ તો તારી ઉપર હું પૂરી પ્રીતિ રાખીશ, ને એમ જો નહીં કરે તો તારે ને મારે જન્મ સુધી વેર રહેશે. કેમકે હું રાજાનો સાળો સંસ્થાનક છું! વળી તેને કહેજો, કે મારી સામે સાંડે સાંડે બોલતો જજો, વળી ધીમેથી બોલતો જજો, અમેજી મારા રંગમહેલના સાતમા મજલાને ઝડપે બેઠેલા છતાં સાંભળી શકું એમ બોલતો જજો! જો એમ બોલશે નહીં, તો સુડી વચ્ચે સપડાયલી સોપારી પ્રમાણે હું તારું માથું ચૂરી નાંખીશ.

વિદૂષક--કહીશ, જરૂર કહીશ તમારો સંદેશો.

શકાર--(ચેટને) ચાલો આપણે જઈએ હવે.

ચેટ--વાર ત્યારે લ્યો તમારી તરવાર.

શકાર--એ તારાજ હાથમાં રહેવાદે.

ચેટ--નહીં તમેજ તમારી લ્યો.

શકાર--લાવ આમ. (તરવારનો પીછો હાથમાં ઝાલી યુદ્ધ ખેલે ચુકે છે) તરવાર ખભે મુકી ચાલતા હું શોભું છું કેવો ? (જાય છે)

વિદૂષક--જેમ કુતરા ભસતા બિલાડી નાસી ઘરમાં ભરાય તેવો ! ઠીક થયું પીડા ગઈ. વાર રદનિકા ! તારું અપમાન તેણે કર્યું તે વાત ચારદત્તને કહીશમાં. કારણકે, તેના દરિદ્રતાથી પીડિત મનને વિશેષ દુઃખ થશે.

રદનિકા--કાંઈ ચિન્તા નહીં. મારી જીભ મારે સ્વાધિન છે તુંજમાત્ર સંભાલજો. (જાય છે)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—આરૂદત્તનું ઘર.

આરૂદત્ત, વસંતસેના, વિદૂષક, રદનિકા અને વર્ધમાનક.

(આરૂદત્ત બેઠા છે તથા વસંતસેના એક બાજુ પર ઉભી છે)

ચારુદત્ત—(રદનિકા સમજીને વસંતસેના પ્રત્યે) અરે રદનિકા ! આ શેહસેન પવનમાં સુતો છે, તે સંધ્યાકાળના ઠંડાપવનથી ઠરી ગયો હશે, માટે શયન-ગૃહમાં લઈ જઈને સુવાડ. અને આ સેલું તેને ઓઢાડ. (સેલું તેના તરફ નાંખે છે)

વસંતસેના—શું એ મને પોતાની દાસી સમજ્યા છે ? (સેલું સુધીને) કેલું આશ્ચર્ય ! આ સેલાને ચંપાના ડુલથી સુવાસિત કર્યું છે. (સેલું પાતળાં ઓઢે છે.)

ચારુદત્ત—અરે રદનિકા ! શેહસેનને ઘરમાં લેઈજી, એમ કહ્યું તે સાંભળ્યું નહીં ?

વસંતસેના—(મનમાં) આપના શયનગૃહમાં હું જાઉં, એવાં મારા ભાગ્ય ક્યાંથી ?

ચારુદત્ત—હું બોલ્યો તેનો ઉત્તર સુધાં આપતી નથી. રદનિકા !

(વિદૂષક તથા રદનિકા પ્રવેશ કરે છે)

વિદૂષક—મિત્ર આ રહી તારી રદનિકા.

ચારુદત્ત—શું કહે છે ? રદનિકા આવી ! ત્યારે પ્રથમ આવી તે કોણ ? શું પરસ્ત્રી હતી ? શિવ ! શિવ ! અજાણે મેં ઓઢેલું વસ્ત્ર પરસ્ત્રીપર ફેંક્યું.

વિદૂષક—મિત્ર ! પરસ્ત્રીની શંકા શામાટે રાખે છે ? એતો તારાપર અનુરક્ત થયલી વસંતસેના છે.

ચારુદત્ત—શું એ વસંતસેના ! (અકાચ્ચક ઉઠીને) અહો વસંતસેના ! મેં અજાણતાં તને સેવકજનનું કામ કહી તારો અપરાધ કર્યો, તેથી હું મસ્તક નમાવી તારી પ્રાર્થના કરું છું કે મને ક્ષમા કર. (નમ્રે છે)

વસંતસેના—હાં ! હાં !! એ કરો છો શું ? તમારી આત્મા વિના અહીં આ આવી, તેથી અપરાધી તો હુંજ છું. માટે હુંજ તમારા ચરણમાં પડી ક્ષમા માગી લઉં છું. (ચરણમાં પડે છે)

વિદૂષક—અરે ! તમે બંને જણુ આગમાં ઉગેલી ઝુલની લતા પ્રમાણે એકમેકને મસ્તક નમાવોછો, સારે હું પણ ઉંટની ડોક પ્રમાણે મારું મસ્તક નમાવી બંનેને વિનંતી કરુંછું.

ચારુદત્ત—હાં ! હાં !! બ્રાહ્મણ થઈને પગે પડતો નહીં.

વસંતસેના—(સ્વગત) આહા ! કેવી એની સમ્યતા ! કેવું એનું મધુર ભાષણ ! (મગ્ધ) અહો શ્રેષ્ઠ પુરૂષ ! જો મારી ઉપર તમારી પૂર્ણ મમતાછે, તો હું જે વિનંતી કરુંછું તે માન્ય કરવી; આ મારા અલંકાર હ-મણાં તમારે ઘેર રાખવાની મારી ઈચ્છાછે, કારણુ આ અલંકારને લોભે કેટલાક દુષ્ટોએ મારી પીઠ લીધી હતી.

ચારુદત્ત—અલંકાર રાખવાને હાલમાં આ ધર અયોગ્યછે.

વસંતસેના—એ કહેવું વ્યર્થછે. માણસ જોઈ થાપણુ રાખવી, કાંઈ ધર જોઈને નહીં.

ચારુદત્ત—વાર સારે તારી મરજી હોય તો રાખ. મૈત્રેય, લે સારે એટલા દાગીના.

વિદૂષક—(દાગીના લઈને) સ્વસ્તી. ખાઈ તારું કલ્યાણ થાઓ.

ચારુદત્ત—રે મુખ્ય. તેણે કંઈ દાન કર્યું નથી ! પણ થાપણુ રાખીછે.

વિદૂષક—(મનમાં) એમછે ! સારે ચોરજ છોને લઈ જતા !

વસંતસેના—(આશ્ચર્ય) હે આર્ય ! આજ્ઞા હોય તો હવે હું આ મૈત્રેયને સાથે લઈ મારે ઘેર જાઉં.

ચારુદત્ત—મૈત્રેય ! જા તેની સાથે. તેને ઘેર પહોંચાડી આવ.

વિદૂષક—નહીં, નહીં. હું તો નહીં જાઉં. તમેજ જાઓ. કેમકે આ કલહંસ ગામિનીની પાછળ તમે ચાલો તો રાજહંસ જેવા શોભો. હું મારે ગરીબ બ્રાહ્મણ, માર્ગમાં નાંખેલા રોટલા જેમ કૂતરા ઝુટે, તેમ જ્યાં ત્યાં લોકો મારી પછવાડે લાગી મને ચુંટી ખાય.

ચારુદત્ત—એમછે શું ? ઠીક હું પોતેજ તેની સાથે જાઉંછું; તો માર્ગમાં મનુષ્ય ઝોળખાય એવી મસાલ કરવાને સેવકને કહે.

વિદૂષક—અરે વર્ધમાનક ! એક મસાલ સળગાવ.

વર્ધમાનક—(અંદરથી આવીને) તેલ વગર કેમ સળગે ?

વિદૂષક—(મનમાં) અરે ગણિકા જેમ સ્નેહ રહિત થઈને ધનહીણ પુર-પતું અપમાન કરેછે, તે પ્રમાણે અમારી મસાલ પણ સ્નેહ (તેલ) રહિત થઈછે.

ચારુદત્ત—મૈત્રેય ! રહેવાદે હવે મસાલની કંઈ જરૂર નથી; પૂર્વ તરફ જો—

વસંતતિલકા.

જો ચંદ્રનો ઉદય આ ગગન પ્રદીપ,
રાજેછ શુક્ર શુર મંગલ જે સમીપ;
જેના અતિ તમ વિષે કિરણો પડેછે,
જાણે બહુ કિચડમાં દુધધાર વહેછે.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ—રસ્તો.

સંવાહક, સભિક અને માથુર.

સંવાહક—(પ્રવેશ કરીને)

લાવણી.

અપાર છે દુષ્પ્રકાર જગતમાં, જુગાર રમવાની પ્રીતિ;
સંપતનો એ નાશ કરીને, ઉપજાવે અંતે ભીતી.
ચૂન થકી નળરાય અરણ્યમાં, દમયંતી રાણી સંગે;
ખાન પાન વિન અતિશય ભટક્યા, અરધું વસ્ત્ર ધરી અંગે.
રાય યુધિષ્ઠર જુગાર રમતાં, હાર્યા રાજ્ય-અને નારી;
કલેશ વિશેષ જુગાર કરાવે, કહું કષ્ટ શું વિસ્તારી.
વિષ કરતા છે વિષમ છંદ એ, નિશ્ચે પળમાં પ્રાણ હરે;
વિના અગ્નિએ અંતર બાળે, શાણા સમજ સાગ કરે.

કેવું આ સંકટ ! પેલો ભટકે જુગારી આ બાળુજ આવેછે; તે અતિ-
શય ક્રોધમાં છે તેથી કરણે છોડેલી શક્તિથી જેમ ઘટોત્કચનો નાશ થયો
તેવાજ મારા હાલ કરશે કે શું ? પણ તે સભિક અને માથુર એ બંને
જ્યાંસુધી બીજી મેર મને શોધેછે, એટલીવારમાં પાસેના ઘરની નીચે હું
પાપાણુના પુતળા પ્રમાણે બેસી રહું. (પ્રતળા પ્રમાણે બેસેછે બે જુગારી પ્રવેશ કરેછે)

માથુર—અરે ભટક ! દશ મહોર માટે જે સંવાહક જુગારીને અટકાવી
રાખ્યો હતો, તે નજર ચુકાવી નાસી ગયો; માટે ચાલો તેને જગદી પ-
કડી પાડીએ. આ-આમ થઈને ગયોછે. (જરા ચાલોને) હવે અહીં-
આથી તો પગલાં પણ દેખાતાં નથી.

સભિક—(માથુર સામે જઈ ઘસારત કરીને) શું આ કાટનું પૂતલું છે ?

માથુર—અરે કાટનું નહીં પણ પાપાણુનું છે. (તેની પાસે જઈ હલાવે છે તથા ચુરી
ખેંચે, પણ તે હાલતું નથી.) ચાલો આપણે હવે જુગાર રમીએ. (દાવ માંડીને)

સભિક—આ પ્રમાણે દાવ માંડનારો પુરૂષ રાજ્યાસનપર બેઠેલો જાણે કેમ

રાજાજ ન હોય ! એવું દેખાયછે. કેમકે—

ગીતિ.

વિજય હાર જ્યમ નૃપને, સમ વળગ્યા બે જુગારીને અંગે;
પળમાં રાય બનેછે, પળમાં ભટકે વસ્ત્ર વિના અંગે.

માથુર—આ વ્યુત કર્મ તો પૂર્વના પાપની ઈશ્વર તરફથી મળેલી એક શિક્ષાછે. કેમકે—

ગીતિ.

હણે સર્વ સુખ લંકી, દુઝો દેહનું શોષણ તો કરશે;
વ્યથ કરે ચિત તરિયો, હરે પ્રાણ જવ યોકો રે પડશે.

સમિક—હશે, તેનું આપણે શું ? ચાલ નાંખ દાવ.

માથુર—(પાસા નાંખેછે)

સંવાહક—(જુગાર રમવાની ઈચ્છા થઈ છતાં બલાત્કારે મનને મારીને સ્વમત) અરે
આ પાસાનો શબ્દ નિર્ધન પુરૂષનું પણ ચિત્ત લુપ્ત કરીને પોતા તરફ
ખેંચેછે, જેમ દુંદુભીનો શબ્દ પદ્મપટ રાજાનું ચિત્ત ખેંચે. હું જાણું છું, કે
આ જુગાર કર્મ મેરૂ પર્વતથી ખાધેલી પછાટ પ્રમાણે દુઃખકારક છે,
માટે સુરજનોએ જુગાર કદી રમવો નહીં; તોપણ આ પાસાનો શબ્દ
કોકીલાના શબ્દ જેવો મારા કાનને મધુર લાગીને મનનું હરણ કરેછે.
જેમ મનને વાંરું છું, તેમ રમવાનું વધારે મન થાયછે. કઈ શું ?

સમિક—આ મારો દાવમારો.

માથુર—નહીં આ મારો દાવ.

સંવાહક—(અકાચિક વચ્ચે આવતો) અરે તમારો નહીં મારો દાવ મારો.

સમિક—(તને જોઈને) ઠીક પકડાયો, દાવ દશ મ્હોરો.

સંવાહક—મને રમવા તો દે. આજ આપીશ.

માથુર—નહીં હમણાંજ દે.

સંવાહક—દઈશ કહું છું દઈશ; ખાલી હેરાન કાં કરેછે ?

માથુર—નહીં હમણાંજ દે.

સંવાહક—અરે માઈં માથું દુખી આવ્યું.

માથુર—એમ ઢોંગ કરવાથી નહીં છુટે, તું જુગારીના નિયમમાં સપડાયોછે.

સંવાહક—ખઈ છે કે નિયમ તોડાય નહીં, મ્હોરો દેવી જોઈએ; પણ દહ
તે ક્યાંથી ?

માથુર—કોઈનો હવાલો દે.

સંવાહક—હીક તેમ કહું. (માથુરને એક બાજુ લઈ જઈને) અરધી છોડે તો અરધી મ્હોરો દઉં.

માથુર—વાર તેમ કર. અરધી દે.

સંવાહક—(સલિક પાસે જઈને) અરધી જો તું છોડીદે તો અરધીનો હવાલો દઉં.

સભિક—કાંઈ ચિન્તા નહીં તેમ કર.

સંવાહક—(માથુરને) કેમ ? અરધી તે છોડી ?

માથુર—હા.

સંવાહક—(સભિકને) વાર તેં પણ અરધી છોડીને ?

સભિક—હા. છોડી.

સંવાહક—રામ, રામ. હું છુટો થયો. કેમ મ્હોરો પહોંચીને ?

માથુર—અરે લુચ્ચા ઠગ ! એમ કરીને છુટી જવા માગેછે ? હું માથુર છું, જઈશ ક્યાં ? લાવ દશ મ્હોર.

સંવાહક—જુઓ બાઈઓ ! હમણાંજ આણે અરધી છોડીને તેણે અરધી છોડી, તેમ છતાં મને ગરીબને અટકાવીને કહેછે કે આપ. હવે શેની દઉં ?

માથુર—અમને શું પુછે છે ? તારો આપ વેચીને દે.

સંવાહક—મારે આપ ક્યાં છે ?

માથુર—મા વેચીને દે.

સંવાહક—મા પણ નથી.

માથુર—સારે તું પોતે વેચા, પણ અમારું લેણું આપ.

સંવાહક—વાર તમેજ કૃપા કરો, અને મને બજારમાં લઈ ચાલો.

માથુર—ચાલ સારે આગલ થા. (નયજે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થલ—વસંતસેનાનો મહેલ.

વસંતસેના, મદનિકા અને પછીથી જુગારીઓ.

વસંતસેના—મદનિકા ! પછી આગલ શું થયું ?

મદનિકા—પ્રથમ કંઈ વાત થઈ નથી તેમ છતાં “આગલ શું થયું” એમકેમ પુછોછો ?

વસંતસેના—હૈં ? મેં શું કહ્યું ?

મદનિકા—“પછી આગલ શું થયું” એમ કહ્યું.

ચેટી—(પ્રવેશ કરીને) આઈ સાહેબ માતાએ તમને કહાવ્યું છે, કે “સ્નાન કરી સત્વર દેવપૂજા કરો.”

વસંતસેના—દાસી ! માતાને કહે કે આજે હું સ્નાન કરવાની નથી, માટે બ્રાહ્મણ પાસે પૂજા કરાવ.

ચેટી—બહુ સારું એ પ્રમાણે કહું છું. (જયછે.)

મદનિકા—આઈ હું સ્નેહભાવે પુછુંછું, ખરું કહો. હમણાં તમે બોલ્યાં તેનો અર્થ શું ?

વસંતસેના—તને કેમ લાગે છે ?

મદનિકા—તમારું ચિત્ત સ્વસ્થ નથી, તેથી તમે કોઈ ઉત્તમ પુરૂષની ઈચ્છા કરો છો.

વસંતસેના—તેં બહુ જાણ્યું, તું મદનિકા ખરેજ ખીજના મનની વાત જાણનારી.

મદનિકા—આપનો ચહેરાજ કહી આપેછે; વાર કહો, રાજા કે રાજ વદ્ધલ ? કોણ આપના મનમાં વસ્યોછે ?

વસંતસેના—રાજાએ નહીં ને રાજવદ્ધલે નહીં.

મદનિકા—ત્યારે વિદ્યાચુણસંપન્ન એવા એકાદ બ્રાહ્મણને ઈચ્છો છો ?

વસંતસેના—નહીં, નહીં. બ્રાહ્મણ તો આપણને પૂજ્યછે.

મદનિકા—ત્યારે શું અનેક દેશમાં ઉદ્યમ કરનાર એવો એકાદ વેપારી ?

વસંતસેના—તેપણ નહીં.

મદનિકા—રાજા નહીં, રાજપ્રિય નહીં, બ્રાહ્મણ નહીં, ને વેપારી નહીં, ત્યારે તે કરતાં ઉત્તમ વળી કોણ ?

વસંતસેના—આખી ઉજ્જયનીમાં પ્રખ્યાત એવો શ્રેષ્ઠ ચારદત્ત.

મદનિકા—(સ્વગત) : એ પુરૂષપર એનું મન કેમ લાગ્યું ? (ખગટ) અરે પણ એતો કેવળ દરિદ્રી છે.

વસંતસેના—તેથીજ હું તેને ઈચ્છું છું. ગણિકાએ દરિદ્રી પુરૂષથી સ્નેહ ક્યોં હોય તો તેમાં કોઈ કહેણ કહાડે નહીં.

મદનિકા—પણ મોર ખરી ગયા પછી આત્રવૃક્ષનું સેવન મધુકરી કરશે શું ?

વસંતસેના—તેથીજ તેનું નામ મધુકરી (ધરોધર મામી ખાનારી) પડયુંછે.

મદનિકા—એવો જો તમને પ્રિયછે તો તરત ઉઠીને તેને ઘેર કેમ નથી જતાં ?

વસંતસેના—કદાચિત તેને ઘેર જાઉં, પણ તે હાલ પ્રત્યુપકાર કરવાને અશક્તછે; તેથી ફરીને દર્શન થવાં દુર્લભ થાય માટે તેમ ન અને તેના વિચારમાં પડીછું.

મદનિકા—તેથીજ હું ધારૂંછું કે તમે અલંકારો તેને ઘેર રાખ્યા. પ્રેમ પણ સૃષ્ટિયંત ચલાવનાર એક સાધન છે.

ગજલ.

અલિહારી તારી પ્રેમ છે, અલિહારી તારી પ્રેમ—
કેવી ગતિ તારી ગહન, જેનો નહીં કંઈ નેમ-ટેક.

સાખી—ચક્રાર તે ચંદ્રજ થયો, ચંદ્રજ થયો ચક્રાર;
દીપકરૂપ પતંગને, પતંગ દીપ ઝક્રાર—
પતંગ દીપ ઝક્રાર તે ચિત ચોર થાય કેમ ? અલિહારી.
ચાતક ધન રૂપે થયો, થયો ધન ચાતક રૂપ;
ભ્રમર કમળ રૂપે થયો, કમળ ભ્રમરને રૂપ—
કમળ ભ્રમરને રૂપ દુર્લભ પણ થયું છે તેમ.—અલિહારી.

સંવાહક—(પ્રવેશ કરીને) વસંતસેના ! હું તારે શરણે છું.

વસંતસેના—શરણાંગત નિર્ભય હો. વાર તમને કોનો ભય છે ?

સંવાહક—શાહુકારનો.

વસંતસેના—તારે કંઈ ચિન્તા નહીં.

મદનિકા—તમે કોણ છો ?

સંવાહક—હું પાટલીપુત્ર નગરમાં યાત્રાળુને મ્હોડેથી દેશદેશની ચમત્કારીક વાતો સાંભળીને અપૂર્વ દેશ જોતો જોતો આ ઉજ્જયનીમાં આવ્યો, ને એક શાહુકારને ત્યાં ચાકરી રહ્યો. તેની સેવા મેં થોડા દિવસ કરી; તે બહુ ગુણી છે. દેખાવમાં મનોહર તેમજ વાક્ય ચાતુરીમાં મધુર અને કરેલો ઉપકાર કહી ન અતાવે એવો છે, તેમજ શરણાંગતનું રક્ષણ કરવામાં તત્પર છે. વધારે શું કહું, તે કહે છે, કે આ મારો દેહ પણ પરોપકારમાં વાપરવાને ઈશ્વરે મને આપ્યો છે.

મદનિકા—વાર આગલ શું થયું ?

સંવાહક—શું કહું યાદ ! તે સત્પુરૂષ ખીજાઓ ઉપર દયા કરી ધન વાપરતાં વાપરતાં—

વસંતસેના—શું નિર્ધન થયો ?

સંવાહક—મારા ન કલ્યાણતાં તમે કેમ જાણ્યું ?

વસંતસેના—એમાં જાણવું શું, તે ખુલ્લુંજ છે. ગુણ અને વૈભવ એકઠાં રહેતાંજ નથી; ગંધાતું તલાવ હમેશાં ભરેલુંજ રહે છે.

મદનિકા—અહો ! તે સત્પુરૂષનું નામ શું ? મને કહો.

સંવાહક—અરે તે પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય રૂપી ચંદ્ર છે. તેનું નામ શ્રેષ્ઠ આરદ્રતા, ને તે માણેકચોકમાં રહે છે.

વસંતસેના—(સહર્ષ આસન ઉપરથી ઉતરીને) મહારાજ, આ આપનુંજ ધરછે. અરે મદનિકા ! એમને બેસવા આસન આપ, અને હાથમાં તાડનો પંખો લઈ વાયુ ઢાળ.

મદનિકા—(તમ કરેછે.)

સંવાહક—(મનમાં) કેવું આશ્ચર્ય ! શ્રેષ્ઠ ચારુદત્તનું નામ કહેતાં મારે કેવો સત્કાર થયો ! ધન્ય છે, ચારુદત્ત ધન્ય છે; પૃથ્વીની પીઠપર સજીવ તો માત્ર તુંજ છે. બાકીના તો શ્વાસજ લેનારા. (તેને પગે પડીને) અહો વસંતસેના ! તું પણ આસન ઉપર બેસ. (તેવામાં માથુર તથા સભિક આવે છે.)

માથુર—(સંવાહકને બેઠાને) અરે એણેજ અમને ઠગ્યા.

સંવાહક—(વસંતસેનાને) મારી પાછળ લાગેલા તે આજ જુગારીઓ છે.

વસંતસેના—અરે મદનિકા, તે જુગારીઓને જઈને કહે, કે સંવાહકે આ તમને આપ્યું છે. (કંકણ કાઢી આપે.)

મદનિકા—(કંકણ લેઈને) આત્રા બાઈસાહેબ. (જુગારીઓ પાસે આવીને) ભલા ગૃહસ્થો ! હું તમને નમન કરું છું.

માથુર—સમિક—તારું કલ્યાણ થાઓ.

મદનિકા—તમારા બેમાં મુખ્ય જુગારી કોણ ? તમારો કોઈ દેણદાર છે ?

માથુર—હા. ઓ તે બેઠો, તેની પાસે અમારી દશ મ્હોર લેણી છે; પણ તેનું તારે શું ?

મદનિકા—તેનેજ માટે મારી બાઈએ આ સોનાનું કંકણ આપ્યું—નહીં, નહીં બુલી. તમારા દેણદારે આપ્યું છે તે લ્યો. (કંકણ આપે.)

માથુર—(હર્ષથી કંકણ લેઈને) અહો તે ગૃહસ્થને કહે, કે તું રણમુક્ત થયો. માટે અમારી સાથે જુગાર રમવાને ચાલ. (ખંન ભથ્થે.)

મદનિકા—(વસંતસેનાને) બાઈસાહેબ, તે જુગારીઓ કંકણ આપ્યાથી સંતોષ પામ્યા.

વસંતસેના—આર્ય ! હવે આપણે પણ આપણા મનુષ્યોને ભેટવા જઈએ.

સંવાહક—વસંતસેના ! તે જે મારીઉપર આટલો બધો ઉપકાર કર્યો તેની સ્મૃતિ રાખવા હું આજથી જતી થઈશ, માટે સંવાહક જુગારી જતી થયો છે એ વાતનું સ્મરણ રાખજે.

વસંતસેના—આર્ય ! એવું સાહસ કરતો નહીં.

સંવાહક—મેં નિશ્ચય કર્યો છે તે હવે ફરનાર નથી. (નિપર્યયમાં કોલાહલ થાય છે ત લણી બેઠાને) એ શું કહેછે ? શું સ્તંભભંજક નામે વસંતસેનાનો કીડા ગજ મસ્ત થઈને છુટ્યો છે ! ચાલ બેઠાં. (ભથ્થે.)

કર્ણપૂરક—(પ્રવેશ કરીને) ક્યાં છે ? ક્યાં તે આર્યા વસંતસેના.

મદનિકા—અરે કર્ણપૂરક ! તું બહાવરો કેમ બન્યો છું ? પાસે છતાં વસંતસેનાને જોતો નથી.

વસંતસેના—કર્ણપૂરક ! તારી મુખચર્યાપરથી તું હર્ષિત જણાય છે તેનું કારણ શું ?

કર્ણપૂરક—સાંભળો બાઈ સાહેબ—તમારો ફરવાનો સ્તંભભંજક નામે હાથી આજ સાંકળ તોડી રાજમાર્ગમાં નાકો, અને રસ્તામાં તોફાન મચાવતાં, એક જતી ચાલ્યો જતો હતો તેને, તેના હંડ કમંડલ ભાંગી સુંઠ વડે ઉપાડ્યો; તેવેળા લોકો બૂમ પાડવા લાગ્યા, કે જતી મુવોરે મુવો.

વસંતસેના—અરેરે કેવો પ્રમાદ !

કર્ણપૂરક—બાઈ સાહેબ, ગભરાઓ નહીં સાંભળો—એ પ્રમાણે જતીને ઉપાડી ચાલતા હાથીને જોઈ, મેં કર્ણપૂરકે—અરે નહીં આપના અન્નથી પુષ્ટ થયેલા દાસે, પાસેની લુહારની કોડમાંથી એક કોસ લઈ તે વડે પ્રહાર કરી તેની સુંઠમાં સપડાયલા જતીને છોડાવ્યો. તે વેળા લોકોની ભીડમાંથી શાઆશીના પોકાર ઉડી રહ્યા. તેવામાં એક ચમત્કાર થયો, તે એ કે ગરદીમાં એક પુરૂષ હતો, તેણે પોતાના હાથ, કંઠ ઈલાદિ ભૂખ-ભુજ્યાન તપાસી જોયાં, પણ તેમાં કંઈ નહોવાથી ખિન્ન થઈ આકાશ ભણી જોઈ દીર્ઘશ્વાસ મુક્યો, ને પછી પોતાનાં અંગપરથી સેતું ઉતારીને મારા તરફ ફેંક્યું. (સેતું ખતાવે છે)

વસંતસેના—તેજ આ સેતું કે ?

કર્ણપૂરક—હા.

વસંતસેના—વાર તે ઉપર કોઈનું નામ છે ?

કર્ણપૂરક—(જોઈને) છે અરે, પણ વાંચતાં નથી આવડતું. વાંચો તમે. (આપે છે)

વસંતસેના—(વાંચીને) શું આ સેતું ચાંદતનું ? (પાત બાઢે છે) આ સેલાને બદલે હું તને બીજું કંઈ આપું છું તે લે. (અલંકાર આપે છે.)

કર્ણપૂરક—(એ લઈ પ્રણામ કરીને) વાહ ! તમને સેતું ઠીક શોભે છે.

વસંતસેના—વાર તે પુરૂષ હાલ ક્યાં હશે ?

કર્ણપૂરક—આજ રસ્તેથી ધરતરફ ગયો.

વસંતસેના—મદનિકા ! ચાલ આપણે દરવાજા ઉપરની મેડીની બારીમાંથી ચાંદતને નિહાળિયે. (જાય છે.)

પ્રથમાંક સમાપ્ત.

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ-એક રસ્તો.

ચારુદત્ત અને વિદૂષક.

ચારુદત્ત—પ્રિયમિત્ર ! આજના ગાયનથી તને કેવી અસર થઈ વાર ?
અહો ! વિણાતો મધુર સ્વર કેવો મનોહર હતો !

વસંતતિલકા.

ઉત્કંઠિતા હૃદયને પ્રિય લાગનારી,
સેહેજે વિનોદ મહિં કાલગુમાવનારી;
જે વ્યગ્ર ચિત્ત મહિં શાન્તિ પ્રસારનારી,
વાળાં બધા મહીં વીણા બહુ સુખકારી.

વગી—

શાર્દૂલવિકીરિત.

ચીત્તાકર્ષક ગાન ગાયું મધુરું, અન્યે ન જે સાધિયું;
શ્રોતાનું મન કર્મ કૌશલ ગુણે, જેણે ખરું વીંધિયું;
પુરું ગાન થયું પછીધ્વની ઘડી, એચાર સુધી રહ્યો,
તેવો તે હજી કાનમાં ધ્રુવવતો, મારે ઉરે જે ગ્રહ્યો.

શું કહું મિત્ર ! આજ રેલીલાએ ગાયન ધણુંજ સાચું ગાયું.

વિદૂષક—શું પથરા ગાયું ! મને તો સાંભલીને હસતું આવતું હતું; સંસ્કૃત શબ્દ વાંચનારી સ્ત્રી અને નાકમાંથી ગાનારો ગવૈયો સાંભલતાંજ હસતું આવ્યા વિના રહે નહીં; સ્ત્રી સંસ્કૃત શબ્દ વાંચવા લાગી, કે તેનો સ્વર નાથેલા વૃષભ પ્રમાણે શું શું થાય, અને ગવૈયાઓ તો અ-અ-અ-અ-અ-એમ આલાપ કરીને ગાવા લાગે એટલે કરમાયેલા પુલની માળા ગળામાં નાંખીને મંત્ર બોલનારા વૃદ્ધ પુરોહીત પ્રમાણે જણાય, તે બા મને તો મુદ્દલ ગમેજ નહીં. (જેઘને) જેને બળ્લરના રસ્તામાં ઠેકાણે ઠેકાણે કુતરાઓ પણ નિરાંતે સુતાછે. (જેઝં જેઘને) જો, જો. ભગવાન ચંદ્રમા અંધકારને જગા આપતો કેવો નીચે ઉતરે છે !

ચારુદત્ત—મિત્ર તે ઠીક કહ્યું.

ઉપજાતિ.

આ ચંદ્ર દેતો બહુ અંધકાર,
જો અસ્ત પામે દિસતીજ ધાર;
દ્રોમાં બુડે સર્વ શરીર કેવું,
જણાય હાથી દશનાય તેવું.

વિદૂષક—મિત્ર, ચાલ હવે ઘેર જઈયે. મને તો ઝોલા આવેછે. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ—ચારુદત્તનું ઘર.

વર્ધમાનક, ચારુદત્ત, વિદૂષક, ચોર અને રદનિકા.

વર્ધમાનક—મારા શેઠ આર્ય ચારુદત્ત, ગાયન સાંભળવા ગયા છે, તે હજી કેમ ન આવ્યા? મધરાત નમવા આવી, માટે ચાલ દરવાજા આગલ જઈને સુઈ જાઉં. (તેમ કરેછે.)

વિદૂષક—(નેપથ્યમાંથી બારણું ઠાકી હાંક મારે છે) અરે વર્ધમાનક! બારણું ઉઘાડ બારણું.

વર્ધમાનક—મૈત્રેયે હાંક મારી લાગે છે, માટે ચાલ ઉઘાડું. (ઉઘાડે છે ને વિદૂષક તથા ચારુદત્ત આવેછે.)

વિદૂષક—વર્ધમાનક, ચારુદત્તના પગ ધોવાને પાણી લાવ.

વર્ધમાનક—(પાણી લાવી વિદૂષકને) હું પાણી રેડું છું તું પગ ધો.

વિદૂષક—(ચારુદત્તને) આ દાસીપુત્ર છતાં પાણી નાંખે, ને હું બ્રાહ્મણ થઈને પગ ધોઈ કે ?

વર્ધમાનક—મૈત્રેય હું પગ ધોઈ છું તુંજ પાણી રેડ. (તેમ કરેછે.)

ચારુદત્ત—વર્ધમાનક! મૈત્રેયને પણ પગ ધોવા પાણી આપ.

વિદૂષક—મને પગ ધોવામાં શો લાભ ? ફરીથી ગધેડાની પેઠે ભોંય ઉપર લોટવું પડશે.

ચારુદત્ત—પણ તું બ્રાહ્મણ છે ના.

વિદૂષક—સર્વ નાગમાં જેમ ડુંડુંબ નાગ, તેમ સર્વ બ્રાહ્મણમાં હું બ્રાહ્મણ.

વર્ધમાનક—વારૂ ભૂદેવ લે. આ દાગીનાની ગાંસડી દીવસે મારી ને રાતની તારી; સંભાલજે. (આપાને જાયછે.)

વિદૂષક—(ગાંસડી લેઈને) આ દાગીના હજી સુધી ભલા ટક્યાછે. શું નગરીમાં કોઈ ચોર નથી, કે આ ઊંઘને હરનાર ધનની કોઈ ચોરી કરતું નથી ! (ચાફત ને વિદૂષક પોત પોતાની જગાએ સુવેઝે.)

શાર્વાલિક—(ધીમે ધીમે પગ ભરતો તથા ચોમેર નજર રાખતો ધરમાં પ્રવેશ કરીને મનમાં) ભીંતમાં ખાતરપાડી ધરમાં તો પ્રવેશ કર્યો. (ચાફત તથા વિદૂષક પર નજર પડવાથી ચમકીને) અરે ! પણ અહીં આ તો એ પુરૂષ સુતેલાછે. માટે પ્રસંગ પડવે નાસી જવાય તેથી આગલું બારણું ઉઘાડી આવું. (તેમ કરીને) આ ખરેખર સુતેલા છે કે ઢોંગ છે, તપાસું તો ખરો. (તપાસીને) છે તો નિદ્રામાં. કપટ નથી, માટે કંઈ માલ હોય તો હાથ મારી લઉં. (આસપાસ કરીને) અરે ધરનાં ખુણેખુણા ફરી વળ્યો. નગદ માલ તો રહ્યો, પણ કીંમતી વાસણે નથી; મને લાગે છે કે એ દરિદ્રી હશે. માત્ર મદંગ, પખવાજ, દોલકી, તંબુરો સારંગી, પાવો અને પુસ્તકો એ સઘળાં પડ્યાંછે. એના શું બચકાં ભરે ! કે બોળે બાંધું ! મારા કયાં ભોગ લાગ્યા કે હું દરિદ્રીના ધરમાં આવી ફર્યો. ધર તો મ્હોટું પણ માંહે ચાર ચૌડાની ઉઠેછે. સારે હવે પાછો જાઉં.

વિદૂષક—(નિદ્રામાં) ચાફત ! ભીંતમાં ખાતર પડ્યા જેવું દેખાયછે. અરે ધરમાં ચોર આવ્યા. લે આ સોનાના દાગીના તું તારી પાસે રાખ.

શાર્વાલિક—આ જાગે છે શું ? હું અંદર આવ્યો તે જોઈ પોતે દરિદ્રી છે, તેથી મારી મસ્કરી કરેછે, માટે તેને તો હું ભાંગી ઠાર કરું. (ધરો કાઢી મારવા જતાં અલંકારનું પોટલું જોઈને) અરે ! આ ફાટેલા પંચીઆમાં કંઈ બાંધેલું છે, કેવું દીવાના પ્રકાશથી ચલકે છે ! હું ધારું છું, કે એ અલંકારોજ હશે, ચાલ લેઉં. (લેવા જતાં વિચાર કરીને) મારા જેવો એ પણ દરિદ્રી લાગેછે, માટે તેને પીડા નહીં કરતાં અહીંથી ચાલી જવું એજ ભલું (જવા માંડેછે.)

વિદૂષક—(પાછો નિદ્રામાં લવેછે) અરે તું ન લે તો તને ગૌબ્રાહ્મણના સોગન છે. લે સંભાલ. (અલંકારની ગાંસડી લઈ હાથ ઊંચા કરેછે.)

શાર્વાલિક—ગૌબ્રાહ્મણના સોગન કોણ ભાગે ? (લેવા જાયછે)

વિદૂષક—(તેના હાથને અડીને) મિત્ર તારાં આંગળાં ઠંડાં કેમ લાગેછે !

શાર્વાલિક—(ચમકીને મનમાં) અવાજ ન થાય માટે કમાડ ઉપર પાણી રેડતાં હાથ ભીંના થયા હતા તે કોરા કરવા વીસરી ગયો. (કાખમાં હાથ ધાલી ગરમ કરી પોટલી લેછે.)

વિદૂષક—લીધી કે ?

શાર્વાલિક—બ્રાહ્મણની પ્રાર્થના ન ભંગ થાય માટે લીધી.

વિદૂષક—માલ વેચીને જેમ વેપારી નિશ્ચિંત થાય તેમ હું નિશ્ચિંત થયો, હવે નિરાંતે ઉઘીશ.

શાર્વાલિક—ભલા બ્રાહ્મણ, હવે નિરાંતે સો વર્ષ ઉંધ કહાડ; કેવું આ નીચ કૃત્ય ! ગણિકા માટે બ્રાહ્મણને દુષ્પ્રમાં નાંખ્યો. ચાલજીવ, હવે મદનિકાને વેચાતી લેવા વસંતસેનાને ઘેર જાઉં. (જાય.)

રદનિકા—(પ્રવેશ કરી ભીંતમાં પડેલું છિદ્ર ભેદને) હાય ! હાય ! મારા ઘરમાં ખાતરપાડી ચોર નાસી જાયછે. મૈત્રેય ! મૈત્રેય ! ઉઠ, ઉઠ; વેહેલો. આપણા ઘરમાં ચોર પેઠો હતો તે ચોરી કરી નાસી જાયછે. ચોર, ચોર, ઉઠ ! પકડ ! દોડ !!

વિદૂષક—(ઘભરાટમાં ઉઠીને) મૂર્ખદાસી ! ખરુંજ કહેછે ?

રદનિકા—જોને. પેલી ભીંતમાં પડેલું આકું નથી દેખાતું ?

વિદૂષક—અરરરર ! મારા આપરે ! એતો જાણે બીજું આરણ્ય ઉઘાયું ! (ચાલતને) ઉઠ, ઉઠ, મિત્ર; આપણા ઘરમાં ચોર પેઠો હતો તે નાસી ગયો.

ચારુદત્ત—ગયો તો જવાદે, મશ્કરી શું કરે છે ?

વિદૂષક—અરે મશ્કરી નહીં, જો પ્રલક્ષ.

ચારુદત્ત—(ઉઠીને) ક્યાં પાડ્યું ખાતર ?

વિદૂષક—જો, આપણા એસીકાની કારે.

ચારુદત્ત—વાહ ! ખાતર તો યુક્તિથી પાડ્યુંછે, પણ આટલી ચંચલાઈ ક્યાં છતાં કંઈ નહીં મલવાથી નિરાશ થઈને ગયો હશે.

વિદૂષક—એવા ચોરો માટે પસ્તાય છે શું ? તેણે તો ધાર્યું હશે, કે મોટું ઘરછે તેથી સોના અથવા હીરા માણેકથી જડેલા દાગીના મળશે. (સ્મૃતિ થવાથી ચમકીને) અરે ! પણ મારી પાસે દાગીના હતા તે ક્યાં ? (ચાહ આવવાથી ચાલતને) મિત્ર ! જ્યારે તારે તું મને કહેતો હતો, કે મૈત્રેય તું મૂર્ખછે, અજ્ઞાનીછે, પણ આ વેળા મેં કેવું ડહાપણ વાપર્યું ! કે તે દાગીનાની પોટલી મેં તારે સ્વાધિન કરી; નહીં તો રાંડનો ચોર ચોરી જાતને.

ચારુદત્ત—રહેવાદે હવે તારી મશ્કરી.

વિદૂષક—તેં મને મૂર્ખ ઠરાવ્યો, તેથી મશ્કરી ક્યાં અને ક્યારે કરવી; તેનું મને જ્ઞાન ક્યાંથી ?

ચારુદત્ત—શું ખરેખર તેં મારે સ્વાધિન કરી ?

વિદૂષક—તારે હું ખોટું કહું છું કે ?

ચારુદત્ત—તેં ક્યારે મને આપી ?

વિદૂષક—જ્યારે મેં તને કહ્યું, કે તારા હાથના આંગળાં થંડાં છે ત્યારે.

ચારુદત્ત—કદાચિત તેમ પણ થયું હોય. (શોષ કરતાં ન મળવાથી) મિત્ર !
ધણી ખુશીની વાત આપણા લાગ્ય મોટાં.

વિદૂષક—શું દાગીના છે ? નથી ગયા ?

ચારુદત્ત—હોય ક્યાંથી ? તે તો લઈ ગયો !

વિદૂષક—ત્યારે ખુશીની વાત શું ?

ચારુદત્ત—એજ, કે તે ચોર આપણા ઘરમાંથી કૃતાર્થ થઈને ગયો.

વિદૂષક—પણ તે થાપણ ખીજની હતીને !

ચારુદત્ત—અરે હા ! તે થાપણ ખીજની હતી, હવે શું કરવું ? (કંદાસ ધાવછે.)

વિદૂષક—કાંઈ ચિન્તા નહીં મિત્ર ! ખીજની થાપણ ચોર લઈ ગયા
તેમાં આપણે શું કરીએ !

ચારુદત્ત—મિત્ર—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

કૂતકોં કરશે જનો મુજ વિષે, સાચું નકો માનશે;
દારિદ્રી ગણી સોક મુજ ઉપરે, સૌ સંશયો લાવશે;
દુર્દૈવે મુજ દ્રવ્ય સર્વ હરીયું, તેનો નહીં શોકરે;
રે મારાં સુચરિત્રને દુષિત કાં, હે નાથ કીધુંજ તેં.

અરેરે ! દુર્દૈવે મારં સર્વ ધન તો લઈ લીધું, પણ સાથે કીરતી પણ
લઈ જવા ઇચ્છે છે !

વિદૂષક—મિત્ર તું ભય ન રાખ. હુંજ તેને કહીશ, કે કોણે દીધું ? ને
કોણે લીધું ? ક્યાંછે સાક્ષી ? (જયછે.)

ચારુદત્ત—શિવ ! શિવ ! શું હું આ વખતે ખોટું ખોટું ! ઘર વેચીશ
અથવા હું વેચાઈને તેના રણમાંથી મુક્ત થઈશ, પણ નરકનો સાથી
અને સુકીર્તિનો નાશ કરનાર એવા ખોટા વચનો નહીં ખોલું. અરે મૈ-
ત્રેય ! અરે ક્યાં ગયો ?

વિદૂષક—(પ્રવેશ કરીને) આવ્યો હું. મિત્ર ! લે આ. (રત્નમાળા આપછે.)

ચારુદત્ત—મિત્ર ! આ શું ?

વિદૂષક—એ તારા સ્વભાવને અનુકુળ સ્ત્રી કરી તેવું દ્રવ્ય છે.

ચારુદત્ત—(હસિત થઈને) અહો બ્રાહ્મણીએ શું મુજ પર દયા કરી ? આહા :
કેવું સંકટ ! હું ખરોજ દરિદ્રી કે સ્ત્રીધને આશ્રય મળ્યો. પણ નહીં,
હું શેનો દરિદ્રી જો—

ગીતિ.

અનુકુળ સુંદરી મારે, સુખદુષ્પમાં સમ સુમિત્ર પણ છે તું;

સત્ય જરી નહીં છુટયું, તો પછી દરિદ્રી કેમ થઈશજ હું.

માટે હે મિત્ર ! આ રત્નમાલા લઈને હમણાંજ વસંતસેના પાસે જા, અને તેને મારો સંદેશો કહેજે, કે તમે જે સુવર્ણના અલંકાર મારી પાસે રાખ્યા હતા, તે મારાજ સમજી અજાણતાં જીગારમાં ઢારી ગયો, તેને બદલે આ રત્નમાલા દઉં છું તે કૃપા કરીને સ્વીકારો.

વિદૂષક—વાહ મિત્ર ! ડાહ્યો તો બહુજ. હલકી કીંમતના દાગીના, જેનો તે ઉપયોગ પણ કરેલો નહીં; તે ચોર ચોરી ગયા તેને બદલે આ પૃથ્વીના મુલ્યની રત્નમાલા આપે છે શું ?

ચારુદત્ત—આપવીજ જોઈએ. જેણે પૂર્ણ વિશ્વાસે મારીપાસે થાપણ રાખી, તેને બદલે એજ મલવી જોઈએ, માટે આ લઈને તું જા; અને તેને આપ્યા વગર પાછો આવતો નહીં. જા, વેઠેલો જા.

વિદૂષક—જે દરિદ્રી હોય તે ઉદારતા વધારે દેખાડે.

ચારુદત્ત—તને મેં એકવાર કહ્યું કે હું દરિદ્રી નથી.

ગીતિ.

અનુકુળ સુંદરીમારે, સુખદુષ્પમાં સમ સુમિત્ર પણ છે તું;

સત્ય જરી નહીં છુટયું, તો પછી દરિદ્રી કેમ થઈશજ હું.

વિદૂષક—લે જાઉં તારે. તારીજ મરજી પુરી થવાદે. (જાય છે)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—વસંતસેનાનો બાગ.

વસંતસેના, મદનિકા, ચેટી, શાર્વલિક અને પછીથી વિદૂષક.

વસંતસેના—(હાથમાંડું ચિત્ર દેખાડીને) સખી ! આ ચિત્રપાટી તો જો. જાણે તારાશ ચારુદત્તજ.

મદનિકા—હા તેમજ છે.

વસંતસેના—તેં કેમ જાણ્યું ?

મદનિકા—તારી સ્નેહયુક્ત દૃષ્ટિ આ ચિત્રપર મોહ પામી રહી છે તેથી.

વસંતસેના—મદનિકા ! તું વેશ્યાની રીત પ્રમાણે હાએહા મિલાવે છે કે શું ?

ચેટી—(પ્રવેશ કરીને) માતાજીએ મને તમારી પાસે મોકલી છે, અને આજ્ઞા કરી છે કે પાછલે બારણે જે ગાડી આવી છે તેમાં બેસીને તમે જાઓ.

વસંતસેના—શું તે ગાડી શ્રેષ્ઠ ચારદત્ત તરફથી આવી છે ? તેણે મને તેડાવી છે કે શું ?

ચેટી—નહીં, નહીં. જેણે ગાડી સાથે દશ હજાર મ્હોરના દાગીના મોકલ્યા છે તેણે તેડાવી છે.

વસંતસેના—તે કોણ વાર ?

ચેટી—સંસ્થાન નામે રાજાનો સાળો.

વસંતસેના—(ક્રોધથી) જી, મારી પાસે એવી વાત ફરીથી કરતી નહીં.

ચેટી—બાઈ ક્ષમા કરો. મારીપર ક્રોધ ન કરો. મેંતો માત્ર માતાજીની આજ્ઞા જણાવી.

વસંતસેના—વાર જી, માતાજીને કહે કે હું જીવતી રહું એવું જો તું ઈચ્છતી હો. તો ફરીથી આવો સંદેશો મોકલતી નહીં.

ચેટી—જેવી આજ્ઞા. (જાય છે)

વસંતસેના—અરે મદનિકા ! આ ચિત્રપાટી મારી શૈયાપર મુકીને લાંથી તાડપત્રનો પંખો લઈ આવ.

મદનિકા—બહુ સારું બાઈ, (જાય છે)

શાર્વલિક—(પ્રવેશ કરીને સ્વગત) વસંતસેનાનો બાગતો આવજ-પણ મદનિકા કેમ જણાતી નથી ? (મદનિકા હાથમાં પંખો લઈ પ્રવેશ કરેછે તને જોઈને) અરે ! સામેથી મદનિકા આવેછે શું ? (પાસે જઈને) મદનિકા ! હું ક્યારનો તને શોધ્યા કરું છું, ઠીક થયું જે મળી.

મદનિકા—આવો શાર્વલિક, ક્યાંથી આવ્યા ?

શાર્વલિક—બધુંએ કહું છું તને. (પરસ્પર સ્નેહ કૃષિથી નિરખેછે.)

વસંતસેના—મદનિકાને સત્વર આવવાને કહ્યું તોપણ હજી આવી કેમ નહીં. (મદનિકા તથા શાર્વલિકને જોઈને) અરે એતો કોઈ પુરૂષની સાથે વાત કરતી ઉભી છે, અને તેની તરફ અત્યંત પ્રીતિથી જુવેછે; તેથી એવો તર્ક થાયછે, કે જે પુરૂષ એને દાસીપણમાંથી મુક્ત કરી પોતાની સ્ત્રી કરવાનો છે તેજ એ હોવો જોઈએ. ભારે છો બંને વાતો કરે, કોઈના સુખમાં ભંગ કરવો નહીં; તોપણ એ શું વાત કરેછે તે સાંભળું.

શાર્વલિક—કેમ મદનિકા, કંઈ કીંમત લઈ તને દાસત્વથી મુક્ત કરશે ?

મદનિકા—તે વાત એકવેળા મેં વસંતસેનાને પૂછી ત્યારે તેણે કહ્યું, કે
“જો હું સ્વતંત્ર હોત, તો દ્રવ્ય લીધાવિના સર્વ દાસીઓને મુક્ત કરત;
પણ શું કરું હું નિરૂપાયછું.” પણ શાર્વલિક ! મને છોડાવવા જેટલું દ્રવ્ય
તારીપાસે ક્યાં છે ?

શાર્વલિક—કાલ સુધી નહોતું, પણ તારે માટે સાહસ કરું કરીને પણ મેં
રાત્રે મેળવ્યું છે; તે જો આ. (અલંકારની પોટલી આપે છે)

મદનિકા—અરે આદાગીના તો ઓળખીતાના જણાય છે! તું ક્યાંથી લાવ્યો ?

શાર્વલિક—તેની પણ તારે પંચાતી ! છાનીમાની લે એટલે થયું.

મદનિકા—તું મારાથી બેઠ રાખે છે ત્યારે શામાટે મને છોડાવવા ઈચ્છે છે ?

શાર્વલિક—માણેક ચોકમાં આરદત નામે શાહુકાર રહે છે, તેનાજ ધરના
એ દાગીના છે. (વસંતસેના તથા મદનિકા ઝુલ્મિત યાય છે) મદનિકા ! સાવધ
થા, સાવધ થા.

મદનિકા—(સાવધ થઈ) અરે નિર્દય ! તેં મારે માટે એવું અનુચીત કર્મ
કરતાં તે ધરમાં કોઈનો નાશ કર્યો હશે.

શાર્વલિક—મદનિકા ! હું શાર્વલિક ! બયભીત થયલા કે નિદ્રાવશ મનુષ્ય
ઉપર ધા કરતોજ નથી, અથવા ત્યાં કોઈને પણ વ્યથા કરી નથી.

મદનિકા—ખરું કહે છે ?

શાર્વલિક—હા.

વસંતસેના—(સાવધ થઈને સ્વગત) અહા ! હું ફરી જન્મ પામી.

મદનિકા—હવે મને સાંઠે લાગ્યું.

શાર્વલિક—તને કેમ સાંઠે લાગ્યું ? શું મારા કરતાં તે તને વધારે પ્રિય છે ?
(મનમાં) વેશ્યા ઉપર કેવો વિશ્વાસ ! જેના સ્નેહમાં પડીને મેં મારા
પ્રખ્યાત પૂર્વજોને દૂપણલાગે એવું અકાર્ય કર્યું, તે છતાં મારી સાથે મિ-
ત્રતા રાખી બીજા કોઈને ઈચ્છે છે. ખરું છે.

કુહો.

કામ અગ્નિ રૂપ જ્વાલણે, સ્નેહ કાષ્ટ કહેવાય;

તેમાં બલિરૂપે થઈ, નરધન યૌવન જાય.

વળી— યુવતિને લક્ષ્મી તણી, ગતિ ગણો અસ્થિર;

શક તેમાં પ્રીતિ કરી, ખોતા આપ શરીર.

તેથી—

તોટક.

ગણિકા તણી પ્રીત કરે નકદી, ગણશે મન તે તૂણરૂપમદી;

અનુકુળ થકી નિત સ્નેહ સજો, વનિતા પ્રતિકુળ સદાય તજો.

કેમકે—

દોહરા.

ધનઅર્થે રડતી અને, હસતી પુરૂષો પાસ;
વિવિધ ચરિત્રે ખેંચતી, નિજપર જન વિશ્વાસ.
“ઓ ખ્યારા હું તુજવિના, જીવું નહીં પલવાર;”
“જો ક્ષણ થા તું વેગજો, તો દુખ સહું અપાર.”
એવા કોકિલ કંઠથી, બોલી મધુરાં વેણ;
શ્રીમન્તને નિર્ધન કરે, મારી મોહક નેણ.

વળી તેની પ્રીતિ કેવી છે.

હોય ઇચ્છતી એકને, જો તે અંતર માંય;
હોય કટાક્ષે અન્યને, બોલાવે છે ત્યાંય.
દરશાવી વળિ એકને, ચલિત પ્રીતનો રંગ;
વસુ હરવા જઈ પરકને, કરશે તેનો સંગ.

એક કવિયે કહ્યું છે કે—

કુલિન ગૃહે વેશ્યા રહે, પણ નકુલિનસમ થાય;
વાયસ મંદિરમાં વસે, ગરૂડ નહીંજ ગણાય.
પતિત નારિને પોપતાં, તજે ન કામ વિકાર;
ઉછેરો પય પાઈ પણ, અહિ નહીં વિપ તજનાર.
ગણિકા મારે આખરે, કરે કોટિ ઉપકાર;
ઉજવળ કાજળ ના થશે, ધ્રુવો જજો શતવાર.

માટે— ગુણુહિણુ ગણિકા નહીં કદી, ધરે સતીની રીત;
સ્મશાનપ્રલસમ ગણી તજે, વેશ્યા ફેરી પ્રીત.

(મદનિકાને) હમણાંજ જઈને તે દુષ્ટ ચારદત્તને ઠાર કરે.

મદનિકા—(તેના ઉગ્રે જાણીને) અરે તું ખોટા તર્ક કરી તેનાપર શામાટે
રીસ કરે છે? આ દાગીના તો વસંતસેનાના છે, તેણે ચારદત્તને આ-
પ્યા હતા.

શાર્વલિક—શા માટે ?

મદનિકા—(તેના કાનમાં કંઈ કહીને) એટલાજ માટે.

શાર્વલિક—(વિસ્મય થઈને) ભારે તો ઘણું અઘટિત થયું,

મદનિકા—મારું જો માને તો આ દાગીના શ્રેષ્ઠ ચારદત્તના હાથમાં જાય
તેમ કર.

શાર્વલિક—તેમ કરવા જતાં મને પકડાવે તો—

મદનિકા—નહીં, એમ અનેજ નહીં, ચંદ્ર પાસે જતાં કોઈ તાપ પામ્યો છે?

શાર્વલિક—તો પણ કાંઈ ખીજે ઉપાય સુચવે તો સારું.

મદનિકા—ત્યારે તું ચારદત્તનો દૂત થઈને વસંતસેના પાસે જા, અને આ દાગીના ચારદત્તે મોકલ્યા છે એમ કહી તેને આપ.

શાર્વલિક—ઠીક છે.

મદનિકા—તું અહીંયાં ઉભો રે. (વસંતસેના પાસે જઈને) બાઈ ! આર્ય ચારદત્ત તરફથી એક આજ્ઞા આપ્યો છે.

વસંતસેના—(હસીને) તે કેમ જાણ્યું ?

મદનિકા—એ જાણવું શું અશક્ય છે ?

વસંતસેના—(સ્વગત ચેષ્ટાથી) હા, ઠીક. (મગટ) આવવા દે તેને.

મદનિકા—જેવી આજ્ઞા. (શાર્વલિકને તકી લાવે છે.)

શાર્વલિક—(વસંત સેનાને) તારું કલ્યાણ થાઓ.

વસંતસેના—હું આપને વંદન કરું છું, ખીરાજો આસને.

શાર્વલિક—શ્રેષ્ઠ ચારદત્તની તને વિનંતી છે, કે અમારો ડોકો ધણો જીનો થયો છે, તેથી દાગીના સંભાળવા બહુ કઠીણ પડે છે; માટે આ તારા દાગીના તું સંભાલ. (દાગીના તના હાથમાં આપી જવા માંડે છે.)

વસંતસેના—મહારાજ, જરા ઉભા રહો. મારો આ સંદેશો આર્ય ચારદત્ત માટે લઈ જાઓ.

શાર્વલિક—(મનમાં) ત્યાં જાય છે કોણ ? (મગટ) શું સંદેશો લઈ જાઉં !

વસંતસેના—આ મદનિકા.

શાર્વલિક—એનો મર્મ હું સમજ્યો નહીં.

વસંતસેના—પણ હું સમજી છું,

શાર્વલિક—શું વાર ?

વસંતસેના—આર્ય ચારદત્તે મને કહ્યું હતું, કે જે માણસ આ અલંકારો તને લાવી આપે, તેને તારી દાસી મદનિકા આપવી; તેથી તેણેજ આ તમને આપી છે એમ સમજવું.

શાર્વલિક—(મનમાં) અરેરે ! મને એણે ઓળખ્યો શું ?

વસંતસેના—(મદનિકાને) મદનિકા ! જા, આની સાથે.

મદનિકા—ત્યારે શું હું આપનો વિયોગ ખમવા છુટી પડું ?

શાર્વલિક—(મનમાં) નહીં, મારો વિયોગ ટાળવા. (મગટ) વસંતસેના, તારું કલ્યાણ થાઓ. (મદનિકાને)

ગીતિ.

વિલોકી પ્રેમલ દ્રષ્ટે, આદર સહ તું કર વંદન એને;
દુર્લભ વધૂપદ આપ્યું, જેણે અતીશય કૃપા કરી તુજને.

મદનિકા—(વસંતસેનાના ચરણમાં પડીને) આપનો મોટો આભાર માનું છું.

વસંતસેના—એ મેં આભાર નથી કયોં પરંતુ ધર્મ બળવ્યો છે.

શાર્વાલિક—ધન્ય છે આપના સદગુણને. (નમીને બચ્છે. મૈત્રેય પ્રવેશ કરે છે.)

વિદૂષક—(વસંત સેનાને) વસંતસેના તાર કલ્યાણ થાઓ.

વસંતસેના—કોણ મૈત્રેય ? (હાન) બેસો આ આસને.

વિદૂષક—તું પણ બેસ. (બને બસેછે)

વસંતસેના—મૈત્રેય ! આર્ય આરદ્રત્ત ખુશી છે ને ?

વિદૂષક—હા ખુશી છે.

વસંતસેના—ભલા આજ દર્શન દેવાતું શું કારણ ?

વિદૂષક—આર્ય આરદ્રત્તે તને હાથ બેડી વિનંતી કરી છે.

વસંતસેના—(પાત હાથ બાંધીને) શી આજ્ઞા કરી છે ?

વિદૂષક—કે તમે જે સુવર્ણના અલંકારો મારી પાસે રાખ્યા હતા. તે હું મારા સમજીને જુગારમાં હારી ગયો.

ચેટી—બાઈ સાહેબ તમે ભાગ્યશાલી તો ખરાં, કે તમારો પ્રીયકર જુગારી નીકળ્યો.

વસંતસેના—(મનમાં) ચોર લઈ ગયા તેમ છતાં કહે છે, કે જુગારમાં હાર્યો; ધન્ય છે આરદ્રત્ત ! તારા ગુણ ઉપર તો હું જાણું વારી જાઉં !
(મગ્ધ) વાર પછી શું ?

વિદૂષક—માટે તેના બદલામાં (બતાવીને) આ રત્નમાલા આપી છે, તે કૃપા કરીને લ્યો. (મનમાં) લઈ લેશે તો !

વસંતસેના—(મનમાં) તે દાગીના એને દેખાડું ? પણ નહીં. આગલ શું થાય છે તેજ જાણું

વિદૂષક—કેમ ? આ રત્નમાલા લેતી નથી ! (મનમાં) અહીં આપવાને રાજીજી કોણ છે. ?

વસંતસેના—મૈત્રેય ! સ્નેહી જને મોકલેલી રત્નમાલા કેમ ન લઉં ? લાવ, લાવ. (લઈને) હવે તારા જુગારીને કહેજે, કે હું સંધ્યાકાળે તારા દર્શન માટે આવનારી છું.

વિદૂષક—(મનમાં) શું ? આટલાથી પુરું ન થયું ? જે વળી ત્યાં કંઈ મા-
ગવા આવનાર છે ! (પ્રસિદ્ધ) વસંતસેના ! હું કહીશ તેને (મનમાં) કે
ગણિકાના સંગથી દૂર રહે. (નયછે).

વસંતસેના—દાસી ! લે આ રત્નમાલા, ચાલો, હવે તે ચારદત્તનું મનરંજન
કરવા તેના ઘર તરફ જઈયે.

ચેટી--(આકાશ ખતાવીને) બાધ જુઓતો ખરાં ! આકાશ ઘેરાઈ રહ્યું છે,
અને મેઘ ગરજના કરે છે, તેવા સમયમાં કેમ જવાય ?

વસંતસેના—ગમે તેમ હો, પણ હું તો જઈશ.

શિખરિણી.

પડે ઘટિ ભારે, વળી કદી નિશા થાય, ગમને;
કદી ઘેરે જોડે, બહુ યુથ મળી મેઘ, નભને;
વળી વાયુ જોરે, સકળ સ્થળમાં વાય બમણો;
તથાપી ના થંભું, હરપ પ્રિયના દર્શન તણો.

(નયછે.)

દ્વિતીય અંક સમાપ્ત.

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ—૨સ્તો.

વસંતસેના, વિટ ચેટી, અને એક છત્રધારિકા.

(વિજલી અમકે છે, મેઘ ગરજે છે અને વૃષ્ટિ પડે છે. તેવામાં અભિસારિકાને વેપે વસંત-સેના, છત્રધારિકા ચેટી અને વિટ આવે છે.)

વિટ—(મનમાં)

શાલિની.

જેવી જેવી વૃષ્ટિ વિશેષ થાય,
તેવી તેવી પીઠ મારી ભીંજાય;
જેવો જેવો વાયુ આ શીત આવે,
તેવું તેવું અંગ મારું ધ્રુજાવે.

(પાતાની વિણા સાથું જોઈ લગાર હસાને ગર્વિષ્ટ પછે) અહો ! વિણા વગા-
ડવામાં હું કેવો કુશળ છું.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

છિદ્રો સાત તણી વગાડીશ હવે, વેણુ મધુરે સ્વરે;
તે જુદાકાવીશ સાત તારની વિણા, હાથે વતી હું ખરે;
ગાણું ગાર્છીશ હું મધુર જનને, ઉચ્ચિત જે લાગશે;
ગાવા નારદ તંત્રુર કયમ કરી, મારી કને આવશે !

(વસંતસેનાને જોઈને) અહો ! આ સમયે તે કેવી શોભે છે !

છે ને પદ્મ કરે તથાપી દીસતી, પ્રલક્ષ લક્ષ્મી ખરી;
એછે સ્મર સમશેર કામ તરની, તાદૃશ જે મંજરી;
જોઈને સદલાગ્ય કુલિન ઉરે, ઝૂરે સહુ ભામિની;
તે જાએ ગજગામિની રતીસુખે, લજ્જાવતી કામિની.

વસંતસેના જો, જો—

વસંતતિલકા.

ગીરીતણા શીખર ઉપર જે નમેલા,
દુંડુભી તુલ્ય ગરજે ધન તે મળેલા;

ઉડે મયૂર સુણી ઘોષ પ્રચંડ થાતા,
જાણે નભે જડિત પાંખથી વાયુ વાતા.

વળી—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

વારી ધારથી દેડકા પ્રસરીને, પંકે દીસે કૂદતાં;
ટૌકા મોર મધૂર શુર કરતા, વૃક્ષો ખિલી ડોલતાં;
પીડેછે ખળ સંતને લમ નડે, આ ચંદ્રને વાદળી;
નિહાળે કુલટા સમાન ચપળા, રેતી ન ક્યાંચે મળી.

વસંતસેના—

મદહાર.

મેધ ગરજ મને કાં રોકે—
સુજ પ્રિયને મલવા જાઉં આજે
તેમાં શું ભડકાવી ગાજે ધનનનનન—મેધ
સ્પર્શ ના તું કરતો
સ્પર્શ કરવા તું સુજ પર ફેંકે
ધારા હસ્ત ઝનનનનનનન—મેધ
વળી નિર્દય થઈને ધુળવે
પવન ડુકી સનનનનનનન—મેધ

વિટ ! આ જોતો

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

છે જેનો હય વાયુ, ધાર જલની, શસ્ત્રો ખરાં જે તણાં;
જાણે આ ક્યમ હોય મહા ગરજના, જેના નગારાં ધણાં;
છે જેની વિજરૂપિ શોભિતધ્વજ, એવા ધને વ્યોમને;
ઘેરીને હરિ રીધી કિર્ણુ સઘળાં, જીતી લિધો સોમને.

વળી—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

મોરોએ અતિ આદરે કરિ કરી, જેનેજ ખોલાવિયો;
વેગથી બગના, જાળ સસુહ, પ્રેમેથી આર્ધીગિયો;
હંસોએ નિજ પંકજો તજ્જદ, ત્રાસેથી જોયો ખરે;
શોભે વ્યોમનિ ઢાંકિને દશદિશા, તે મેધ નીલાંબરે.

વિટ—તેમજ

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જો છાયું નલ આ બધી તરફથી, કાળાજ રંગે અતે;
ભેદી જે વસુધા અપાર જલની, ધારા થકી મેધને;

હીપે હીપક મ્હેલ શીખર પરે, તેવીજ આ દામિની;
મેઘે ચન્દ્રપ્રભા હરિ જ્યમ દિસે, લુટાયલી કામિની.

વળી જો—

ઈન્દ્રવજ્રા.

આકાશ તારા સહુ નાશ પામ્યા, કૃતધ્વી માથે જ્યમ પાડળામ્યા;
પીયૂં વિયોગી યુવતી દિશેજો, તેવી જણાયેછ દશે દીશા તે.

વસંતસેના—

તોટક.

ગરજો વરસે ચઢિને ઉતરે, ધન તે અતિશે નબ શ્યામ કરે;
જ્યમ નૂતન સંપતિવાન કરે, લમ રૂપ બહુવિધ મેઘ ધરે.
(આકાશ ભણી જોઈને) અહો મેઘ ! તારી ધારા નિવારણુ કરીને સ્વસ્થ
ચિત્તે મને મારા પ્રિયકર કને જવાદે. (ઉચ્ચ જોઈને) શું હજી નથી રહેતો ?

ગીતિ.

રે ! નિર્દેજ જલધર તું, ખોટી કરવા કરી સ્પર્શ મુજને
ગરજી કેમ ડરાવે ? પ્રિયધર જાતાં ક્રોધ કશે તુજને !

(જોજોને) મેઘ વરસે તો છો વરસે, કારણુ-પુરૂષોતું ચિત્ત કઠિણ હોયછે;
પણુ એહેન ચપળા ! તું શું સ્ત્રીઓતું દુઃખ નથી જાણતી ?

વિટ—વસંતસેના ! તું એની નિંદા કરીશ નહીં, એણે તો તારા ઉપર ઉ-
પકાર કર્યો છે. કેમકે—

ફુડો.

જો ચપલા પ્રેમે તને, ક્ષણક્ષણુ કરિ ચમકાટ;
અધકારમાં સુચવતિ, પ્રિયકર ધરની વાટ.

વસંતસેના—(જોજોનીના પ્રકાશથી ચારુદત્તનું ધર આંખખીને) વિટ ! આજ તે ધરકે ?

વિટ—હા તેજ.

વસંતસેના—તારે હું આવી છું એવી ખબર આર્ષ ચારુદત્તને કેહે.

વિટ—જેવી આશા. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—ચારુદત્તનો બાગ.

ચારુદત્ત, વિદૂષક વિટ, વસંતસેના.

ચારુદત્ત—(મનમાં) વર્ષારતુ પણ કેવી આલસાલકારી છે !

વસંતતિલકા.

જેથી મયૂર હરખી બહુ નાચ કર્તાં,
જેથી મરાલ અતિશે મન ત્રાસ ધર્તાં;
તે આ અકાલિક ઝડી બહુ થાય ભારી
જે કામિને ગગનમાં પણ વિઘ્નકારી.

વળી—

દીસેજ મેઘ મહિષોદર તુલ્ય કાળા,
શંખાકૃતી ધરી કરે બગલાની માળા;
પ્હર્યું પિતાંબર દામિની રૂપી ભારે,
જાણે બીજા હરિ નભે દ્રરતા જતારે.

અહા. કેવો ચમત્કાર! શાદૂલવિક્રીડિત.

જ્યાં ત્યાં હંસ મયુર કાક બગલા વેગે દિસે ઊડતા;
પાણીમાં કહીં મીન કચ્છ તરતાં, રેલે કરી ડુબતા;
પ્રૌઢા પર્વત વૃક્ષ શીખર બધા, પ્રાસાદ જેવા દિસે;
વાએ વિબુલ વાદલાં નભ મહીં નાનાપ્રકારે ધસે;

મૈત્રેયને વસંતસેના પાસે જવાને ધણો વખત થયો, તોપણ હજી
આવ્યો કેમ નહીં ?

વિદૂષક—(પ્રવેશ કરીને) અરે કેવી તે ગણિકાની કૃપણતા ! બીજી કંઈ
પણ વાત ન કરતાં તરતજ તેણે રતનમાલા મારા હાથમાંથી લઇ લીધી.
તે એવી સંપતિવાન છતાં તેણે મને એટલું પણ નકલ્યું, કે આર્ય મૈત્રેય !
તું થાક્યો હઈશ માટે જરા વિસામો ખા, જળપાન કર, પાન સોપારી
લે—કેવી એની ખરાબ ચાલ ! (જરા રહીને) અરે શું કહેશે ? વિદ્વાનો
નથી કહી ગયા, કે કંઈ વિનાતું કમલ, અવંચક વાણીઓ, વિશ્વાસુ
સોનાર અને નિર્લોભી ગણિકા, એ બનવુંજ અશક્ય. માટે ચાલ, હવે હું
મારા મિત્રને એ ગણિકાના પ્રસંગથી દૂર કરું. (આશ્વત્થા પાસે જઈને)
મિત્ર ! તારું કલ્યાણ થાઓ.

ચારુદત્ત—તું આવ્યો ? સાચું થયું ખેસ.

વિદૂષક—આ ખેઠો. આપણે ક્યાં મૂરત પુછવુંતું ?

ચારુદત્ત—એટલી વાર કેમ લાગી વાર ? જે કાર્ય માટે તું ગયો હતો,
તેનું શું થયું ?

વિદૂષક—તે કામ તો બગડયું !

ચારુદત્ત—શું કહે છે !! તેણે રત્નમાલા ન લીધી ?

વિદૂષક—અરે એવાં આપણા નશીબ આંધી ? તેણે તો પોતાના કમલ સરખા કોમલ કરની અંગુલીથી માથે ચઢાવીને લીધી.

ચારુદત્ત—ત્યારે તે કેમ કહ્યું કે કામ બગડ્યું ?

વિદૂષક—બગડ્યું નહીં તો સુધર્યું ! મેં જાણ્યું, કે તે ગણિકા તારા સ્નેહને લીધે રત્નમાલા લેશે નહીં, પણ તે એવી લોભી, કે લીધી તે લીધીજ લીધી. વળી એક સંતાપનું બીજું કારણ થયું, તેણે પોતાની સખીને ધિશારત કરી મોં આડો પલ્લવ ધરી મારી તરફ જોઈને ખડખડ હસી ! એવી રીતે મારી મસ્કરી કરી ! માટે મિત્ર ! હું બ્રાહ્મણ છતાં તને હાથ જોડીને વિનંતી કરું છું, કે હવેથી આ જનનિંદા જે ગણિકા, તેનો સંગ તજ દે. તે સાયંકાળે તારી પાસે આવનાર છે, આવ્યા પછી વળી કંઈ લઈ જશે, કેમકે—ગણિકાઓ જોડામાંની કાંકરીઓ સરખી છે, સત્તર નીકળે પણ નહીં, ને ખુંચ્યા વિના રહે પણ નહીં.

ચારુદત્ત—મિત્ર ! બસ કર હવે તેની નિંદા. મારી આ સ્થિતિજ મને તેના પ્રસંગથી વેગળા રાખે છે. કારણ—

શાદૂલવિક્રીડિત.

વેગેથી કરતો તુરંગ મનસા, અત્યંત જાંચાલવા,
તોયે તે નીજ ચર્ણુ શક્તિ ક્ષયથી, પામે ન ઉપાડવા;
તે રીતે ચલ ચિત્તવૃત્તિ જનની, ચારે દિશા દોડતી;
થૈ ઉદાસ પછીથી પાછી દૂરિને, તે ચિત્તમાં આવતી.

વિટ—(પ્રવેશ કરીને. બાગનો દરવાજો બંધ હોતા તેમાંથી જાઈને) અરે આર્ય ચારુદત્ત તો બગીચામાં બેઠા છે, અને પેલો લુચ્ચો ભટ્ટપણ પાસેજ છે. આ દરવાજો બંધ છે, માટે ભટ્ટને ઈસારો કરું, કે આવીને દરવાજો ઉઘાડે.

(ઢકું મારે છે.)

વિદૂષક—અરે આંખાની સાંખને જેમ ઢેકું મારીએ તેમ આ ઢેકું મને ઢાણે માર્યું ?

ચારુદત્ત—ધરના છબ ઉપર પારેવા કીડા કરે છે તેથી માટી પડી હશે.

વિદૂષક—ત્યારે તો હમણાંજ તેને મારી પાડું છું (મારવા જાય છે.)

ચારુદત્ત—(તેની જોડા પકડીને) બેસ નીચે બેસ. તે ગરીબ પારેવાને શું ઉપદ્રવ કરવા જાય છે. ?

વિટ—કેવો મૂર્ખ ! પારેવા બણી જોય છે પણ મારા બણી તો તોજાને નથી, વળી લાવ ખીજું ઢેકું મારું. (મારેછે.)

વિદૂષક—(ચા તરફ જોઈને) શું ફરવાળા પાસે વિટ આવ્યોછે ? (બીઠને) સચુર, સચુર. ઉઘાડુંછું. (ફરવાળે ઉઘાડેછે.)

વિટ—મહારાજ તમને વંદન કરું છું.

વિદૂષક—કલ્યાણ. આવા અંધારામાં વરસાદ છતાં તું અહીંઆ ડ્યાંથી આવ્યો. ?

વિટ—અરે તે પેલી.

વિદૂષક—કાણુ ? તે પેલી કાણુ ?

વિટ—તે પેલી.

વિદૂષક—તે પેલી તે પેલી શું કહેછે ? સીધું બોલ.

વિટ—તું વળી કાણુતેપેલી કાણુતેપેલી એમ શું પૂછેછે ? સીધું પૂછ.

વિદૂષક—વાર ઠીક. સીધું બોલ, કાણુ તે પેલી ?

વિટ—(મનમાં) હવે એને ખીજી રીતે પૂછું. (પ્રસિદ્ધપણે) અરે હું તને પ્રશ્ન પૂછુંછું.

વિદૂષક—તો હું તારી ગરદન ઉપર પગ મુકુંછું.

વિટ—વાર કહે. આંખાને મ્હોર આવવાની રતુ કઈ ?

વિદૂષક—અરે ગધેડા ! શિખમ.

વિટ—(હસીને) નહીં નહીં. શિખમ નહીં.

વિદૂષક—(સ્વગત) હવે અહીંઆ શું કરવું ? (વિચાર કરીને) ચારદત્તનેજ પૂછું. (પ્રગટ) અરે જરા ઉભો રહે. હું જઈ આવું. (ચારદત્તની પાસે જઈને)

મિત્ર ! આંખાને મ્હોર આવવાની રતુ કઈ ?

ચારુદત્ત—મૂર્ખ વસંત.

વિદૂષક—એમકે. ઠીકછે સારે. (વિટ પાસે જઈને) મૂર્ખ વસંત.

વિટ—હવે તને ખીજો પ્રશ્ન પૂછુંછું બોલ ધનાઢય દેશનું રક્ષણ કાણુ કરેછે ?

વિદૂષક—બાંધેલા ગઠ.

વિટ—નહીં એ નહીં.

વિદૂષક—(સ્વગત) હવે હું વિચારમાં પડ્યો. (વિચાર કરીને) હશે. પાછો ચારદત્ત પાસે જઈને પૂછી લઉં. (પ્રગટ) થોભ જરા. (ચારદત્તની પાસે જઈને)

મિત્ર ! ધનાઢય દેશનું રક્ષણ કાણુ કરેછે વાર ?

ચારુદત્ત—મૂર્ખો સેના.

વિદૂષક—(વિટ પાસે જઈને) મૂર્ખો સેના.

વિટ—હવે તે એક શબ્દ જોડીને બોલ.

વિદૂષક—સેના વસંત.

વિટ—અહઃ ફેરવીને બોલ.

વિદૂષક—(શરીર ફેરવીને બોલેછે) સેના વસંત.

વિટ—અરે મૂર્ખ પદ ફેરવીને બોલ.

વિદૂષક—(પગ ફેરવીને બોલેછે) સેના વસંત.

વિટ—અરે અક્ષરોનાં પદ ફેરવ.

વિદૂષક—(વિચાર કરીને) હાં, હાં. હવે સમજ્યો. એતો વસંતસેના !

વિટ—હા. એજ આવીછે.

વિદૂષક—હારે હવે ચારદત્તને તે કહેવું જોઈએ. (ચારદત્તપાસે જઈને) મિત્ર તારો સાહુકાર આબોધે.

ચારુદત્ત—અમારા કુલમાં વળી સાહુકાર ક્યાંથી !

વિદૂષક—કુળમાં નહીં પણ બારણામાં છે.

ચારુદત્ત—સીધું બોલ શું છે ?

વિદૂષક—અરે વસંતસેના આવીછે.

ચારુદત્ત—મિત્ર મને કહે છે શું ?

વિદૂષક—જે મારા વચનઉપર વિશ્વાસ ન હોય, તો આ વિટને પૂછી જો.
(વિટને) અરે ગધેડા ! આમ આવ નહક.

વિટ—(ચારદત્તપાસે આવી) શેઠજી મજરો કરું છું.

ચારુદત્ત—તું આવ્યો કે ? કીક થયું. વસંતસેના આવીછે શું ?

વિટ—હાજતો. જુઓ તે.

શાદૂલવિક્રીડિત.

પુખ્તો નીપ કદંબ રંગ સરખી, આ જોતિ મેધાવલી;
આવી કાન્ત ગૃહે સહર્ષ ધનના, વારીયિ ભીંજાયલી;
પામી જે ભય ગર્જના વિજયિ તે, જરે તને ઈચ્છતી,
ધૂએછે નિજચર્ણ કાદવભર્યા, દારે ઉભી તે રતી.

ચારુદત્ત—(વિદૂષકને) મિત્ર ! એણે કહ્યું તે સમજ્યો ?

વિદૂષક—હા સમજ્યો. (વસંતસેનાને તકી આવે છે. તેની પાછળ છત્રધારિકા તથા ચેત્રી આવે છે.) વસંતસેના તું ભલે આવી.

વસંતસેના—(વિટને) વિટ ! આ છત્રધારિકા પાછી જતાં તારા ઉપયોગમાં આવશે.

વિટ—(મનમાં) આ યુક્તિએ મને પાછું જવા સૂચવે છે. (પ્રગટ) વાહ
ભારે જાઉં છું. (જાય છે.)

વસંતસેના—મૈત્રેય ! ક્યાં છે તારો જુગારી ? દેખાડ.

વિદૂષક—(મનમાં) વાહ ! વાહ !! જુગારી ક્યાં છે !!! મારા મિત્રને
માન તો મોટું મળ્યું ! (પ્રગટ) અરે તે સુકાયલી વૃક્ષવાટિકામાં બેઠો છે.

વસંતસેના—વળી સુકાયલી વૃક્ષવાટિકા તે કંઈ ?

વિદૂષક—જ્યાં કોઈ ખાય પણ નહીં, અને પીયે પણ નહીં, તે સુકાયલી
વૃક્ષવાટિકા !

વસંતસેના—(ચારદત્ત પાસે જઈ કુલનો દડો મારોને) અહો જુગારી ! આ સા-
યંકાળ તમને સુખદાયક છે કે ?

ચારુદત્ત—(ઉકાને હર્ષથી) શું ? વસંતસેના આવી ? અહો પ્રિયા શું
કહું તને !

ભુજંગમથ્યાત.

સદા જગતાં રાત્રીનો કાળ જાય,
પ્રિયા ! વિહ્વં દુઃખ તો ના ખમાય;
થઈ બેઠ તારી મને આજ પ્યારી,
અરે ધન્ય આ દિન છે સૂખકારી.

ભદ્રે ! તારૂં કલ્યાણ થાયો. બેસ, આ આસને. (વસંતસેના બેસે છે.)

વિદૂષક—(વસંતસેનાને) અરે વસંતસેના ! તું આવા અધારામાં અને વ-
રસાદની ઝડીમાં શામાટે આવી વાડ ?

ચેટી—બાઈ, આ બ્રાહ્મણ બહુ ભોળીઓ દેખાય છે, માટે હુંજ એને ઉ-
તાર આપું.

વસંતસેના—અરે મહા શાણો છે એમજ કહેને !

ચેટી—મહારાજ ! મારી બાઈ જાણવા ઈચ્છે છે, કે તે રત્નમાલાની કિં-
મ્મત શી છે ?

વિદૂષક—(મનમાં) મેં તો પેહેલેથીજ જાણ્યું, કે એ રત્નમાલાથી કંઈ સં-
તોષ પામી નથી, તેથી કંઈ બીજું માગવા આવી છે.

ચેટી—કારણ કે રત્નમાલા પોતાની સમજીને વસંતસેના જુગારમાં હારી
ગઈ, અને જીતનાર જુગારી રાજાનો અપરાધી હતો; તેથી તે કાણ જાણે
ક્યાંય નાસી ગયો છે તે જાણવું નથી.

વિદૂષક—(સ્વગત) એતો અમારીજ કલ્પના. પણ તે એને શા કામની ?

ચેટી—માટે જ્યાં સુધી તેનો પત્તો ન મળે, ત્યાં સુધી આ અલંકાર તમારી પાસે રાખો. (દામીના તેમની પાસે ચુકે છે.)

વિદૂષક—(દામીના જોતાં વિચારમાં પડીને સ્વચત) આ શું !

ચેટી—(હસીને) બહુધ્યાન લગાડીને જુઓછો ?

વિદૂષક—કારીગરની કુશળતા જોઈ મારી નજર તેમાં લાગી છે.

ચેટી—તો તમારી નજરેજ તમને ભૂલાવ્યા ! કેમકે આજ તે દાગીના—કે જે તમારી પાસે રાખ્યા હતા.

વિદૂષક—(ચારદાને) મિત્ર ! આજ દાગીના. કે જે આપણા ઘરમાંથી ચોરાયા હતા.

ચારુદત્ત—ખરે-એજ છે ? ત્યારે તો આમ થયું.

ગીતિ.

થાપણ પાછી દેવા, અમે કલ્પના કરી હતી જેવી;
તેજ રીતેથી પાછી, થાપણ વળતાં હાંસી થઈ કેવી !

વિદૂષક—(ચેટીને) વાર આ દાગીના ક્યાંથી મળ્યા ?

ચેટી—(વિદૂષકના કાનમાં કહીને) એમ થયું.

વિદૂષક—(ચારદાને કાનમાં કહી) એમ એ કહે છે. જોઈએ તો પુછીશો.

ચારુદત્ત—ભરે ખરુંજ કહે છે, તેજ આ દાગીના ?

ચેટી—હા મહારાજ.

ચારુદત્ત—હું કોઈનું પ્રિય વચન કદી નિષ્કૂળ કરતો નથી. માટે આ લે,
(આંખોમાંથી વીંટી કાઢવા બચે પરંતુ ન હોવાથી ખિન્ન થાય છે.)

વસંતસેના—(મનમાં) માટેજ તારી સંગત ઈચ્છું.

ચારુદત્ત—કેવું આ દુઃખ.

વસંતસિકા.

આ લોકમાં પુરૂષ જે ધનહીન થાય,
રે ! પ્રાણુ છે તદપિ તે ન જીવ્યો ગણાય;
કોપે પરંતુ બળ તે થકી શું થવાનું,
સંતુષ્ટ થાય પણ ના ધન આપવાનું.

વળી—

ગીતિ.

પાંખ રહિત જ્યમ પક્ષી, શુષ્ક તરૂને સર જ્યમ જળહીન;
દશનવિના જ્યમ અહિ છે, ધનહિન સમ છે નર નિશ્ચે દીન.

વિદૂષક—મિત્ર ! એમ સંતાપ કાં કરેછે ! તારો તેમાં અપરાધ નથી.
(ચેતીને) અરે આ દાગીનામાં એક ચીજ ઓછી કેમ ? સૌથી કિ-
મ્મતી તો તેજ હતી.

ચેતી—એવી તે કઈ ચીજ ?

વિદૂષક—મારૂં સડેલું જીનું પંચીઉં !

વસંતસેના—આર્ય ચારદત્ત ! રત્નમાલાએ મારી તુલના કરવી ઘટે નહીં.
ખરૂં કહો. તમે એમ શામાટે કર્યું ?

ચારુદત્ત—વસંતસેના ! એમ ન કરું તો શું કરું ? દરિદ્રતાને લીધે મારૂં
ખરૂં કાણુ માનત ?

વિદૂષક—વસંતસેના ! તું આજ અહીયાંજ શયન કરીશ કે શું ?

ચેતી—મૈત્રય ! તને એ પ્રમાણે નકામી કુથલી કરવાનું કાણુ કહેછે ?

વિદૂષક—(હંડાં જોઈને) સુખે બેઠેલા મનુષ્યોને ઉઠાડવા માટે વળી પાછો
આ પરજન્ય આવ્યો.

ચારુદત્ત—ખરીવાત કહી મિત્ર ! જો આ ચમત્કાર ! મેઘનું ઉદર ચી-
રીને નીકલતા આ જલખિંદુઓ જાણે ઈન્દ્રના ભંડારમાંથી કાઢી ખોખેને
ખોખે મોતી કેમ ફેંકતું હોય તેમ બાસેછે. (વસંતસેનાને) વસંતસેના !
જો, જો. કેવો શીતળ અને સુગંધી વાયુ વાયછે ! અને મેઘમાળાથી
ઘેરાયલા આ સ્યામ આકાશને અત્યંત વિરહથી વ્યાકુળ થયલી સ્ત્રી, જેમ
પોતાના પ્રિયને જોતાંજ ભેટી પડે તેમ આ વિજલી પણ કેવી ભેટેછે.

વસંતસેના—તેમજ હું પણ. (ચારદત્તને ભેટીને)

ચારુદત્ત—અહો મેઘ ! હવે સુખે વરસો. કારણકે તારા પ્રસાદેજ મને
મારી પ્રિયાનો સ્પર્શ થયો.

માલિની.

ધન જીવતર તેનું, ઘેર પ્રિયા પધારે.
મધુર વચનથી તે, પ્રેમ ઝાઝો વધારે;
શિતળ તન થયું જો, મેઘવારી થકી તે,
કરતિ ગરમ સ્પર્શ, હર્ષથી ખૂબ હેતો.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—આરદ્રતાનું ઘર.

આર્યક, ચેટી, વસંતસેના. રદનિકા, રૌહસેન, વર્ધ-
માનક અને સ્થાવરક.

આર્યક—(પ્રવેશ કરીને)

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

છે કાળા ગૃહ ભૂપનું જગતમાં, દુઃખાખિંધ સૌ લોકને,
તેમાં હુંજ પડ્યો પરન્તુ નિકળ્યો, સારા નશીબે ખરે;
છે ચણું જડિ બેડી લોહતણિયા, વાગે બહુ ચાલતાં.
જેવો કુંજર બંધ તોડિ ફરતો, તેવો ફરું હુંજ છાં.

કેવો પ્રસંગ આ મારીકપર! મારા વિશે સિદ્ધે ભવિષ્ય કહ્યું, તેનો મન-
માં બય રાખીને પાલક રાજ્યે મને પકડ્યો, તથા પગમાં બેડી નાખી
મને બંધીખાને રાખ્યો; તો પણ દૈવબળે મારો પ્રિય મિત્ર જે શાર્દૂલિક,
તેની સહાયતાથી હું બંધનમુક્ત થયો. પણ હવે હું દુર્દૈવી જાઉં ક્યાં ?
આ સમયે મારું રક્ષણ કોણ કરશે ? (નજર ફેરવતાં ચિંતિત થઈ.) આ
કોઈ સાધુ પુરુષનું ઘર છે. આરણું પણ ઉઘાડું દેખાય છે. માટે ચાલ
એજ ઘરમાં સંતારી જાઉં. (ગ્રન્થપણે સંતારી જાય છે.)

ચેટી—અરે હજી વસંતસેના ઉઠી નથી? લાવ ઉઠાડું. (ઉઠાડવા જાય છે.) બાઈ
સાહેબ ઉઠો હવે. પ્રભાત થયું.

વસંતસેના—(ઉઠીને) શું રાત્રી છતાં પ્રભાત થયું કહે છે ?

ચેટી—અમારે મનતો પ્રભાત થયું, તમારે મન રાત્રી હશે !

વસંતસેના—અરે પણ તે જુગારી ક્યાં છે !

ચેટી—આર્ય આરદ્રતા તો વર્ધમાનકને આજ્ઞા કરી પુષ્પકરંડક જીલ્લાધા-
નમાં ગયા.

વસંતસેના—વર્ધમાનકને શી આજ્ઞા કરી ગયા છે ?

ચેટી—કે “ વસંતસેના માટે ગાડી તૈયાર કરી મારી પાસે તેડી લાવજે.”

વસંતસેના—ઘણી ખુશીની વાત, રાત્રીએ તેના આનંદિત મુખકમળનું પુરું
અવલોકન થયું નથી તે અસારે નિહાળીને જોઈશ.

રદનિકા—(રૌહસેનને લઈ પ્રવેશ કરીને) બેટા! આવ આપણે ગાડી લઈ રમીએ.

રૌહસેન—(રડતા રડતા) નહીં, મને માટીની ગાડી નહીં ગમે; મને તેના
જેવી સોનાની લાવીદે.

રદનિકા—એટા ! સોનાનું નામ શા માટે લે છે ? સોનાને તો આપણા ઘરની આબડછેટ લાગી છે.

વસંતસેના—(રદનિકાને જોઈ) અરે રદનિકા ! આમ આવ. આ કોનું બાળક છે ? (રોહસેન તરફ જોઈ) એનું મુખચંદ્ર જોઈ મને અતિશય આનંદ થાય છે.

રદનિકા—બાઈ સાહેબ, એ ચાંદતનો પુત્ર. એનું નામ રોહસેન છે.

વસંતસેના—એટા ! આવ મારીપાસે. (બાળામાં લઈ) રડે છે કાં ? શું જોઈએ તને ?

રદનિકા—પાડોસીના છોકરાને સોનાની ગાડી લઈ રમતો જોયો, સારનો એણે કહ્યો માંડ્યો છે, કે તું મને એવી ગાડી દે; હું તે ક્યાંથી લાવું ?

વસંતસેના—હાય હાય ! ધિકાર છે નિર્ધનના જીવતરને. બાલકને પણ બીજાની સંપતિ જોઈ પોતાને નથી તેથી માડું લાગે છે. અહો ! કમલપત્ર ઉપર પડેલા જલબિંદુ પ્રમાણે પુરૂષનું બાજ્ય કેવું ચંચલ છે !

રોહસેન—રદનિકા ! આ કોણ છે ?

વસંતસેના—તારા પિતાના સદ્ગુણોએ વેચાતી લીધેલી દાસી.

રદનિકા—એટા ! એ તારી મા થાય.

રોહસેન—તું ખોટું બોલે છે. એ મારી મા છે તો એના અંગઉપર એટલા બધા દાગીના કેમ ?

વસંતસેના—એટા ! તારા મનોહર મુખમાંથી એવા તદ્દયભેદક કેટલાંક વચન કહીશ ! (પોતાના શરીર ઉપરથી તમામ દાગીના ઉતારીને) જો હવે હું તારી મા થઈ, માટે આ દાગીના લે ને તેની ગાડી કરાવ. (દાગીના આપવાન્યય છે.)

રોહસેન—ના, ના. હું નહીં લઉં તું રડે છે !

વસંતસેના—(આંસુ લૂછી નાંખી) નહીં એટા ! હું રડતી નથી. રમ ખુશીથી બહાલા ! લે આ સોનાની ગાડી કરાવજે. (રોહસેનને અલંકાર આપે છે અને સર્વે અંદર જાય છે.)

વર્ધમાનક—(પ્રવેશ કરીને) રદનિકા ! વસંતસેનાને કહે, કે ગાડી તૈયાર છે.

રદનિકા—(બહાર આવીને) ઠીક છે. હું વસંતસેનાને કહું છું. તું ગાડીને આ બાળુ લઈ આવ.

વર્ધમાનક—બહુસાર. (જાય છે.)

સ્થાવરક—(ગાડી લઈને આવે છે ત એકલો) શકારે મને આત્મા કરી છે, કે “સ્થાવરક ! તું મારી ગાડી લઈને પુષ્પકરંડક જીર્ણોદ્ધાનમાં આવજે” પણ અહીંઆતો ગાડીઓની ગરદી બહુજ થઈ છે, માટે હું પોતેજ લાંબા જઈ એ લોકોને ધમકાવીને રસ્તો મોકળો કરી આવું. (ચાંદતના ઘર આગળ ગાડી ઉભી કરી જાય છે. રદનિકા અને વસંતસેના આવે છે.)

રત્નિકા—આધસાહેબ, આ રહી ગાડી બિરાળો.

વસંતસેના—ઠીક છે. હું જાઉં છું; કેમકે મારું હૃદય ચારૂદત્તને મળવાને ધણું અધીરું થઈ રહ્યું છે. (પાતાની સમજને સ્થાવરકની ગાડીમાં બેસે છે. રત્નિકા જાય છે.)

સ્થાવરક—(પાછો આવીને) રસ્તાની ગાડીઓ બધી બાજુ પર કરી, હવે મારી ગાડી હાંકી જાઉં. (ગાડી હાંકતાં) ગાડી ભારે કેમ લાગે છે ! (જરા રહીને) ઠીક. તે ગાડીના ચાક લેવાવા તોથી એમ લાગે છે. કચ્ કચ્ ! ગોરીયા ગોરીયા હો ! (ગાડી હાંકી જાય છે અને વર્ધમાનક ગાડી લઈને આવે છે.)

વર્ધમાનક—અરે રત્નિકા ! વસંતસેનાને ચેતાવ, કે ગાડી આ દરવાજે ઉભી છે.

આર્યક—(ચારૂદત્તના ઘરમાં સંતાપો હતા તે બહાર આવીને) આ ગાડી ગણિકાની છે, અને જનારી છે બહાર. ઠીક થયું, એજ ગાડીમાં બેસું એટલે સહજ કામ થશે. (બેસે છે.)

વર્ધમાનક—પીંજણી વાગી તેથી વસંતસેના આવી, લાગે છે. બાઈ ! પાછલી મેરથી બેસજો આ બલદ લાત મારે છે.

આર્યક—(યુવ યુવ ગાડીમાં ચડી બેસે છે.)

વર્ધમાનક—પીંજણીનો શબ્દ બંધ થયો, તેથી વસંતસેના ગાડીમાં બેઠી હોય એમ લાગે છે માટે ચાલ હવે હાંકી જાઉં (ગાડી હાંકી જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—રાજમાર્ગ.

વિરક, તથા ચાર પાંચ રાજસેવકો અને પછીથી વર્ધમાનક.

વિરક—અરે જયમાન, ચંદનક રાગ્મનું હૃદય અને કાળાગૃહ બંને સરખાં છે, માટે હુશિયારીથી કામ કરવું. જા તું માર્ગની પેલી મેર. (બીજને) તું પાછલે રસ્તે ઉભો રહે. (ત્રીજને) તું પશ્ચિમ તરફ જા. (ચોથાને) તું દક્ષિણ તરફ જા, અને આટલી હદમાં હું તથા ચંદનક તપાસીયે છીએ. જાઓ વેલા. (ચાલતાં વર્ધમાનક ગાડી હાંકતા આવે છે.)

વર્ધમાનક—કચ્ કચ્ ભુરીઆ, ભુરીઆ હો !

વિરક—(ગાડીને અટકાવીને) અરે ગાડીવાળા ! ગાડી ઉભી રાખ. કોની એ ગાડી ? ક્યાં જવાની છે ? અને કોણ છે એમાં ?

વર્ધમાનક—(ગાડી ઉભી રાખીને.) બાઈ ! એ ગાડી આર્ય ચારૂદત્તની છે, એમાં વસંતસેના બેઠી છે અને પુષ્પકરંડકજીવિધાનમાં ચારૂદત્ત પાસે જવાની છે.

ચંદનક—વારૂ ત્યારે જવાદે.

વિરક—જોયા વગર જવા કેમ દેવાય ?

ચંદનક—તારી ઇચ્છા હોય તો જો, હું બેલને પકડું છું.

વિરક—તું પણ રાજનો વિશ્વાસુ છે. માટે તું જ જો. હું બેલને પકડું છું.

ચંદનક—મેં જોયું એટલે તેં જોયું થશે ?

વિરક—હું તો શું ? પણ તેં જોયું, એટલે જાણે રાજએ જોયા બરાબર.

ચંદનક—ગાડીવાળા ! ગાડીની ઉધ ઉઘી પકડ.

વર્ધમાનક—વારૂ મહારાજ. (તેમ કરેછે.)

ચંદનક—(ગાડીનો પકડે ઉઘી કરી જોતાં.) અરે આ કોણ !

આર્યક—હું તારે શરણે છું.

ચંદનક—શરણાગત નિર્ભય રહો. કોણ આર્યક ! (સ્વગત) અરે એકતો શરણાગત, અને ચારદત્તની ગાડીમાં બેઠેલો, તેમજ મને પ્રાણદાન દેનાર જે શાર્વલિક, તેનો એ મિત્ર; માટે એનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. (ખડીતાં ખડીતાં ગાડી પરથી ઉતરી વિરક પાસે આવતાં) જોયો મેં આર્ય—(અમ અરધું બોલતાં ફેરવીને) નહી—આર્યો વસંતસેના ! ચારદત્ત પાસે જાય છે.

વિરક—તારા બોલ ઉપર મને સંશય જાય છે, કારણ—પેહેલાં આર્ય કહી પછી આર્યો કહ્યું, તેથી મારી ખાતરી થતી નથી.

ચંદનક—તારી ખાતરી નથી થતી તેને હું શું કરું ?

વિરક—હું પોતે એ ગાડીની તપાસ કરીશ. ગાડીવાળા ! ફેરવ ગાડી.

ચંદનક—મેં ગાડીની તપાસ કરી છતાં તું ફરી તપાસ કરનાર કોણ ? (વિરક ગાડીપાસે જવા માંડેછે, તેની ગળથો પકડી નીચે પછાડી લાતો મારેછે.)

વિરક—(ઉઠીને જતાં જતાં) હું રાજની આજ્ઞા પ્રમાણે કરતો હતો, તેમાંથી અટકાવી મને માર્યો; માટે હમણાં જ જઈને દરબારમાં જાણ કરું છું. (જાય છે.)

ચંદનક—જનને હમણાં જ રાજસભામાં—તારા કૂતરાના બસવાથી ખી-હુછે કોણ ? ગાડીવાલા, હાંક ગાડી. જુવેછે શું ? જો કોઈ પુછે તો કહેજે, કે ચંદનકે ને વિરકે તપાસેલી છે. (આર્યકને) આર્યો વસંતસેના ! હું નિશાની આપું છું તે ધ્યાનમાં રાખજે. (તરવાર આપે છે)

આર્યક—(લેઈને) તારો અનહદ ઉપકાર કેમ ભૂલીશ ! (ગાડી જાય છે.)

ચંદનક—રાજના વિશ્વાસુ એવા સેનાપતિથી વૈર કીધું માટે મારે પણ આ નગરીમાં રહેવું ઓગ્ય નહીં; તેથી મારા મિત્ર શાર્વલિકપાસે નાસી જાઉં. (જાય છે.)

તૃતીય અંક સમાપ્ત.

અંક ૪ થો

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ—પુષ્પકરંડકજીર્ણધાન.

આરૂદત્ત, વિદૂષક, વર્ધમાનક, આર્યક, જતી, શકાર, વિટ,
ચેટ, અને વસંતસેના.

વિદૂષક—મિત્ર ! જોઈ આ શિલા ! એને ટાંકેલી નથી તોપણ કેવી સું-
દર દેખાયછે ! માટે ચાલ, થોડીવાર લાંબ બેસીએ.

ચારુદત્ત—(થોડીવાર શિલાપર બેસીને) મિત્ર ! વર્ધમાનકને એટલો વિલંબ
કેમ થયો વાર ?

વિદૂષક—મેં તો ખરાવી ખરાવીને વર્ધમાનકને કહ્યું હતું, જે વસંતસેનાને
લઈને વેહેલો આવજે.

ચારુદત્ત—સારે તો વખત ના લગાડે. પણ કંઈ કારણ હશે.

શાદૂલવિક્રીડિત.

ગાડીઓ બહુ ચાલતી ધિમિહશે, આગલ તેની ધણી,
તેથી દોડવવાની સંધી મલી ના, જો વાર થૈછે ધણી;
કે ભાગી ધુંસરી કે જોતર તુટયું, લેવા ગયો ઘેર શું ?
કે ચાલ્યા નહીં બેલ માર્ગમહીશું, નક્કી ન ધારે કશું.

(આર્યક બેઠો હતો તે ગાડી લઈને વર્ધમાનક આવેછે;)

વર્ધમાનક—(બળદને હાંકતાં) કચ્ કચ્ ગોરિયા ગોરિયા હો! (ગાડી ઉભી રાખેછે.)

આર્યક—(સ્વગત) અરે હું નગરથી ઠીક છોટે આવ્યો છું, માટે ગાડીમાંથી
ઉતરીને પાસેની જાડીમાં સંતાર્થ બેસું. (વિચારીને) અથવા જાડીમાં
શા માટે સંતાર્થ ? આ સજ્જન, દયાળુ અને શરણાગત પાલક આરૂદત્ત
પાસેજો; માટે તેનેજ મળીને જ્યાં જવું હશે ત્યાં જઈશ.

વિદૂષક—પ્રિયમિત્ર ! જો પેલી ગાડી આવી.

ચારુદત્ત—જા. વસંતસેનાને ગાડીમાંથી નીચે ઉતાર.

વિદૂષક—(ગાડીપાસે આવી વર્ધમાનકને) કેમરે ગધેડા આટલી વાર લાગી ?

વર્ધમાનક—ગાડીની બેઠક ભૂલી ગયો હતો, તે લેવા ગયો તેથી વાર લાગી.

વિદૂષક—(ગાડીનો પડદો ઊંચા કરી) અરે મિત્ર ! આ વસંતસેના નહીં પણ વસંતસેન છે !

ચારુદત્ત—એમ મશ્કરી શું કરેછે ? વસંતસેનાને જોવા માં મન બહુ આતુર થઈ રહ્યું છે, તેમાં વખત ન લગાડ અથવા સચુર, હું પોતેજ તેને નીચે ઉતારું છું (ગાડીપાસે જઈને આર્યકને જોતાં) અરે તું કાણ ! ગાડીમાં કયાંથી !

આર્યક—(જરા ડરાને) હું આર્યક નામે ગોવાલપુત્ર તારે શરણે આઝ્યો છું.

ચારુદત્ત—શરણાગત નિર્ભય રહે.

આર્યક—(પ્રશી થઈને) તારું કલ્યાણ થાઓ.

ચારુદત્ત—અરે વર્ધમાનક ! એના પગમાંથી બેડી કહાડ.

વર્ધમાનક—બહુ સાઈ. (બેડી કહાડેછે.)

આર્યક—લોખંડની બેડી તો કહાડી, પણ સ્નેહની ધૂડ બેડી પગમાં પડી.

વિદૂષક—એના પગમાંથી તો બેડી નીકલી, પણ, આપણા પગમાં પડશે કે શું ? કાણુજણે !

આર્યક—(ચાકલને) હું તમારી આજ્ઞાવિના ગાડીમાં બેઠો, તેની મને ક્ષમા કરો.

ચારુદત્ત—એમ બોલતોજ નહીં.

આર્યક—આજ્ઞા હોય તો હવે જાઉં (ગાડીમાંથી ઉતરવાડું કરેછે.)

ચારુદત્ત—નહીં, તું નીચે નહીં ઉતરતો, કેમ કે—હમણાંજ પગમાંથી બેડી નીકલી છે, તેથી તારાથી ચલાશે નહીં; માટે આ ગાડીમાંજ બેસીને જ.

આર્યક—જેવી આપની ઈચ્છા.

ચારુદત્ત—સુખરૂપ તારા બંધવો તરફ જ. વર્ધમાનક ! આને તેને ઘેર પહોંચતો કર.

આર્યક—તુંજ મારો બંધવ છે.

ચારુદત્ત—મારું સ્મરણ રાખજે.

આર્યક—આત્માને કાણુ વિસરે ?

ચારુદત્ત—માર્ગ માં દેવતાઓ તારું રક્ષણ કરો.

આર્યક—તેં મારું રક્ષણ કર્યું, તેજ ખરું.

ચારુદત્ત—મેં શેતું ? તારે દેવેજ તારું રક્ષણ કર્યું.

આર્યક—તેને પણ તુંજ કારણુ.

ચારુદત્ત—પાલક રાજાનો બંદોબસ્ત બહુજ છે, માટે તું નહેલો નીકલી જ.

આર્યક—તારું ફરી દર્શણ થાઓ. (ગાડી હાંડી જાયછે.)

ચારુદત્ત—(સ્વ ગત)

ગીતિ.

વામાક્ષિ મુજ ફરકે, દુર્લભ દર્શન પ્રિયાતણું સુચવે;
કારણ લક્ષ ન આવે, પણ થર થર દિલ માં કંપાવે.

(નયછે.)

(હાથમાં ભગવાં કપડાનો કટકો લઈ એક જતી આવે છે, પીછીધો આગળ
ઝાડતો આવે છે તથા “ નમો જુધાય ” થઈ થઈ બોલતો આવે છે.)

વસંતતિલકા.

રે ! અત્યંત યત્ન કર સંગ્રહ ધર્મ માટે,
દૂંદુભી ધ્યાન તણી ગાળવ જાગવા તે;
ઈન્દ્રિય ચોર ઘરમાં દિન રાત ચોરે,
જે વિત્ત ધર્મ તણું તે ક્યમ તું વિસારે.

અને—

વંશસ્થ.

વિદારી રીપુ તુજ પંચ પ્રીઠ જે,
પછી હણી સ્ત્રી દુષ્ટદાઈ ખૂબ જે;
વિનાશ ચંડાલ તણો શ્રમે કરે,
જરૂર તેં શુરજ સ્વર્ગ સંચરે.

વળી—

ઈન્દ્રવર્જા.

રે મુંડ મુંડા શિર તેં મુંડાબ્યું,
પરન્તુ તેં ચિત્ત ન તો મુંડાબ્યું;
તે મુંડ મુંડા મન નીજ મુંડ્યું,
મુંડે શિરે મુંડનમાં શું મુંડ્યું.

આ મારો ભગવો કટકો છે, તેને આ સરોવરમાં ધોઈને આગળ જાઉં.
(તલાવમાં જઈને ધુબે છે. નેપથ્યમાં શબ્દ થાય છે) કાણુ છે તે દુષ્ટ ભિખારી !

ઉભોરે ! ઉભોરે ! !

જાતી—(અંદર બેઠને) અરે આતો રાજાનો સાજો સંસ્થાનક ! મને મારશે
કે શું ? (હાથમાં તરવાર લઈને વિટ તથા શકાર આવે છે.)

શકાર—દુષ્ટ ભિખારી ! સખુર—તારું માથું જ ફાડી નાંખું છું જો.
(તેને મારે છે.)

વિટ—અરે કાણુલીપુત્ર ! પ્રપંચ તજીને જેણે ભગવાં વસ્ત્ર પહેર્યા તેને
મારવો એ યોગ્ય નહીં.

શકાર—ત્યારે શું તેને જીવતોજ પાણીમાં નાંખવો !

જતી—હે ઉપાસક ! તું સુખી રહે. મારાપર કૃપાકર.

શકાર—વિટ જોયું કે ? એ મારી નિંદા કરેછે.

વિટ—એણે શું કહ્યું ?

શકાર—એણે ઉપાસક કહ્યો. શું હું હજમ છું ! (જતીને) સાંભળ, એ શ્રમણક—

જતી—તું ધન્ય છે, તું પુણ્ય છે.

શકાર—વિટ ! જોવળી તું ધન્ય છે, તું પુણ્ય છે એમ કહ્યું. શું હું શ્રાવક છું !

વિટ—એ પ્રમાણે તો એણે તારી સ્તુતિ કરી કંઈ નિંદા નહીં.

શકાર—વારૂ હીક. પણ એ અહીંઆ આવ્યો કેમ ?

જતી—મારો આ ભગવો કટકો ધોવા આવ્યો.

શકાર—દુષ્ટ શ્રમણક ! સર્વે બગીચામાં શ્રેષ્ઠ એવો જે આ પુષ્પકરંડક જીર્ણોદ્યાન, જે મારી બહેનના વરે મને આપ્યો છે. જેમાં શીયાળ, કૂતરાં વગેરે પાણી પીએ; અને હું પ્રયત્ન પુરૂષ મનુષ્ય વાસુદેવ છતાં જ્યાં નહાતો નથી, તે સરોવરમાં તું સડેલું, ગંધાતું, માછલાની જાળજેતું ભગતું લુગડું ધોય છે ? માટે ભે બીજી શિક્ષા. (મારેછે.)

જતી—નમોબુધાય ! નમો બુધાય !! નમો બુધાય !!! (એમ કહી ફરેછે.)

વિટ—છોડ, છોડ એને. ગરીબને શામાટે સંતાપે છે ? (જતીને ઘશારાથી નાસી જવા કહેછે.)

શકાર—(જતીને) હું કાંઈ વિચાર કરું, ત્યાં સુધી ઉમ્મો રહે.

વિટ—કોની સાથે વિચાર કરેછે?

શકાર—મારા મન સાથે. (સ્વચત) હે પુત્ર મન ! આ સન્યાસી જાન્ય કે રહે ! અથવા જાન્ય પણ નહીં ને રહે પણ નહીં. (વિટને) મેં મારા મન સાથે વિચાર કર્યો, તેણે મને આમ કહ્યું.

વિટ—શું કહ્યું?

શકાર—તે કહેછે એનાથી જવાય પણ નહીં, ને રહેવાય પણ નહીં. શ્વાસ ખાવો પણ નહીં, ને નિશ્વાસ મૂકવો પણ નહીં. અહીંઆજ પડી વહેલું મરવું.

વિટ—જવા દે તેને.

શકાર—જાતું હોય તો કંઈ કબુલાતે જાન્ય.

વિટ—શી કબુલાતે ?

શકાર—એ પાણીમાં કાદવ નાંખે પણ પાણી ડોળાય નહીં, અથવા પાણીના ઢગલા ઉપર કાદવનો ગોળો મૂકે.

વિટ—કેવી આ મૂર્ખતા !

જતી—(શાપ દેછે.)

શકાર—વિટ, આ શું બોલેછે ?

વિટ—એ તારી સ્તુતિ કરેછે. (જતી શાપ દેતો ચાલ્યો જાયછે.)

શકાર—(ખાગ તરફ જોઈને) વાહ કેવી સુંદરતા ખીલી રહીછે ! જાત જાતના સુગંધીમય પુષ્પોના ખરવાથી, વૃક્ષની નીચે રંગીન ગલીઓ મને માન આપવાનેજ જાણે કેમ કોઈએ બિછાવ્યો હોય એમ દેખાયછે. (વિટને) વાર ચાલ આ શિલા ઉપર બેસીએ. (બેસેછે.)

વિટ—(આસ પાસ નજર કરીને) જોયો ! આ શિખરતુનો પ્રભાવ કેવો દુઃખકારક છે !

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

વૃંદો ઢોર તણું તણ તણુ દિસે, છાયા તણે ઉંધતાં,
તૃણાતૂર મૃગો પિને જળ ઉતું, વ્યાકૂળ થૈ નાસતાં;
પૃથ્વી ઉણુ થઈ રવિ કિરણથી, માર્ગે ન કો ચાલતાં,
પંથી વાહનને તણ તર નિચે, મધ્યાન્હને ગાળતાં.

શકાર—વાહ ગાનારો તો બારે ! શું ગાયન એમ ગવાતું હશે ! સાંભલ. હું ગાઉંછું.

અ-આ-ઈ-ઉ-ઊ-ઉં-હ-હા-હિ-હાઉ-હાઉ-હાઉ-

ચ-ચા-ચિ-ચું-ચુ-ચુ-ખ-ખા-ખિ-ખાઉ-ખાઉ-ખાઉ-

વિટ—એ તે કઈ જાતનો સુર ?

શકાર—એનું નામ શ્વાનઉંદરમંજરા સુર.

વિટ—ધન્ય છે તમારી સંગીતકળાને.

શકાર—(હુંજવર હાથ ફેરવતાં) તો તો, હું તે શું જોવો તેવો છું ? સાંભળ હવે ગદ્યાચાલી લાવણી (લાંબી લાંબી ફાંંગ ભરતો.)

હું તો છું રાગનો સાજો, તેથી સૌને લાયું વાંલો,

નહીં કોઈ મુજ સરખો રૂપાળો, છેલ સુધડ સુંદર છેલ સુધડ સુંદર-

હા હા હા હા—(હસતાં હસતાં) કેમ કેવું સુંદર ગવાઈ ગયું ?

વિટ—ગર્ધવ જેવું, નહીંરે ગંધર્વ જેવું. (ચિટ ખહીતા ખહીતા આવેછે.) આ ચેટ આવ્યો.

શકાર—દીકરડા, સ્થાવરક તું આવ્યો ?

ચેટ—હા-મહારાજ આવ્યો.

શકાર—ગાડી આવી ?

ચેટ—હા, ગાડી પણ આવી.

શકાર—બલદ આવ્યા ?

ચેટ—એમાં શો સંદેહ !

શકાર—તું પણ આવ્યો ?

ચેટ—(હસીને) હું પણ આવ્યો.

શકાર—વાર તારે ગાડી અહીંઆં લાવ.

ચેટ—કહો, કયે રસ્તેથી લાવું ?

શકાર—(ખતાવાને) પડેલી ભીંત ઉપરથી.

ચેટ—મહારાજ, સાંથી ગાડી લાવીશ તો બળદ મરી જશે, ગાડી ભાગી જશે; અને હું પણ મરી જઈશ.

શકાર—અરે હું રાખતો સાળો છું, મને શું ? બળદ મરશે તો ખીખ લઈશ, ગાડી ભાગશે તો ખીજ કરાવીશ; અને તું મરીશ તો ખીજે ગાડી-વાન રાખીશ !

ચેટ—તમને તો મહારાજ—બધું ઠીક છે, પણ હું મારો પ્રાણ ખોઈ એસું તેતું કેમ ?

શકાર—કંઈ ચિન્તા નહીં. સર્વનો નાશ થાય તો થવા દે ! પણ પડેલી ભીંત ઉપરથીજ ગાડી લાવ. (ચેટ જવા માંડે.) પણ સખુર, આમ આવ. જો તે ભીંત ઉપરથી ન આવે, તો (ખતાવાને) પેલા આંખાના ઝાડ ઉપરથી લાવજો. જા વેહેલો. (વિટને) જોઈ મારી હુશિયારી ! કેવું રસ્તા ખતાવ્યા ! મારી બરાબર અક્કલવાળો કોઈ આ નગરમાં હશે ?

વિટ—નહીં મહારાજ, તમારી જોડ ક્યાંથી ! (સ્વગત) કદાચ કુંભારને સાં મળે તો મળે !

ચેટ—(ગાડી લઈને આવે.) મહારાજ, આ ગાડી લાવ્યો જુઓ.

શકાર—કેમરે ગધેડા ! બળદ મુવા નહીં, તું પણ મુવો નહીં; અને ગાડી પણ આખીને આખી આવી ?

ચેટ—હા મહારાજ.

શકાર—વિટ, ચાલ આપણે ગાડી પાસે જઈએ, તું મારો શિક્ષક છે માટે તુંજ આગળથી બેસ.

વિટ—વાર. (બેસવા બધે.)

શકાર—સખુર સખુર, એ ગાડી શું તારા દાદાની છે, કે આગલથી બેસે છે.

વિટ—તમારા કહેવાથીજ હું ખેસવા ગયો હતો.

શકાર—કદી હું એમ બોલ્યો, તોપણ “મહારાજ આપ આગલથી ખી-
રાજે” એમ કહેવાનો તારો ધર્મ છે.

વિટ—વારૂ, આપ આગલથી ખેસો પછીથી હું ખેસીશ.

શકાર—(ગાડીમાં બેસવા ભય છે, પણ અકસ્માત મમકો વિટને વળગીને) અરેરે !
આ ગાડીમાં તો કોઈ રાક્ષસી છે !

વિટ—મિત્ર બહીતો નહીં. ગાડીમાં રાક્ષસી ક્યાંથી ?

વસંતસેના—(ગાડીના પડદો ઉઘાડી કરી) શું ? મારા નેત્રને દુઃખ દેનાર આ
રાજશાળક પ્રાપ્ત થયો ! અરેરે ! હવે હું આ પીડામાંથી કેમ છુટીશ ?

શકાર—વિટ, ગાડીમાં કોણ છે તે તું જાણે.

વિટ—કાંઈ ચિન્તા નહીં. હુંજ જઈને જોઉં છું. (પડદો ઉઘાડી કરે છે. ગા-
ડીમાં વસંતસેનાને જોઈ સ્વગત.)

વસંતતિલકા.

છે શ્વેત ચંદ્રસમ ઉજ્જ્વલ દેહ જેની,
ક્રીડાતું સ્થાન મૃદુપાળ દિસે સરોની;
તે હંસને તજી અને કમલ હંસણી આ,
આવી શી આશ થકી કાગ કને અરે આ !

(પ્રગટ) વસંતસેના ! આ સાચું નહીં, પ્રથમજ બ્યારે શકારે કરગરી
કહ્યું, ત્યારે તું માની નહીં, અને હવે પોતાની મેળે આવી.

વસંતસેના—નહીં, હું તેના માટે આવી નથી, પણ ગાડીની અદલાઅદલી
થવાથી ભૂલમાં આવી છું. માટે હવે તારે શરણે છું, તેથી તુંજ માં
રક્ષણ કર.

વિટ—નિશ્ચિંત રહે. (સ્વગત) ચાલ, હું શકારને ઠગીને ખીજે રસ્તેથી
લઈ જાઉં. (શકારને) અરે કાણેલીપુત્ર ! આ ગાડીમાં તો ખરેખર
રાક્ષસી બેઠી છે !

શકાર—અરે તું કહેછે, કે રાક્ષસી બેઠી છે, ત્યારે તને ખાધો કેમ નહીં ?

વિટ—એવી ખોટી કદવના શું કરે છે ? ચાલ, આ ઝાડના છાંયડા નીચેથી
ચાલ્યા જઈએ.

શકાર—હું રાજાનો સાળો થઈ રસ્તે ચાલું ? લોકો કહેશે, કે મનુષ્ય
વાસુદેવ થઈ પગે ચાલે છે ! એ કેવું શરમ ભરેલું, માટે ગાડીમાંજ
જરૂં.

વિટ—(સ્વગત) અરે ! મારી ઠગાઈ જણાશે તો પીડા થશે, માટે વાત ફેરવી નાખું. (શકરને) મેં તો તારી મસ્કરી કરી હતી, ગાડીમાં તો વસંતસેના છે, અને તે તારી ઉપર મોહિત થઈ આવી છે.

વસંતસેના—અરેરે ! એ શું બકે છે !

શકાર—વાહ વાહ ! તારે અપૂર્વ સ્ત્રી પ્રાપ્ત થઈ, તે વેળા મેં એને ચીડાવી હતી પણ હવે એને પગેલાગી પ્રસન્ન કરું.

વિટ—ઠીક બોલ્યો તેમજ કરવું ધટે.

શકાર—આ હું તને પગે પડું છું જો. (વસંતસેનાને પગે પડી) હે અંબિકા-દેવી ! હું વિનંતી કરું છું તે સાંભલ. હે હરિણાક્ષી ! તારા ચરણમાં હું મસ્તક મૂકી મારાથી થયેલા અપરાધની ક્ષમા માયું છું.

વસંતસેના—(ક્રોધાયમાન થઈને) દૂર રહે એ મૂર્ખ. (લાત મારે છે.)

શકાર—(બિડાઈને) તેં લાત મારી માફ અપમાન કર્યું ? તારે મારી ગાડીમાં શા માટે આવી ? ઉતર નીચે. નહીં તો આ તારા સુંદર શરીરને કેશથી પકડી ગાડી નીચે ફેંકી દઈશ.

વિટ—હાં ! હાં ! એમ શું બોલે છે ? મનોહર આગમાં ખીલેલી લતાનો પક્ષવ તોડવો શું વાજખી કહેવાય ? તું બાળુ ત્રા, હું વસંતસેનાને નીચે ઉતારું છું. વસંતસેના ! તું નીચે ઉતર બા—

વસંતસેના—(નીચે ઉતરીને) અરેરે ! હવે કેમ થશે ?

શકાર—(સ્વગત) એણે માફ વચન અમાન્ય કરવાથી જે મારા શરીરમાં ક્રોધાગ્નિ પ્રવેશવા લાગી હતી, તેમાં તેણે મને લાત માર્યાથી બડકા થયો; તે હવે એનો પ્રાણ લીધા વગર શાન્ત થનાર નથી. (ખગડ) વિટ, તું માફ કહ્યું કરીશ ?

વિટ—હા, પણ દુષ્કર્મ વિના.

શકાર—દુષ્કર્મનો લેશે નથી, ને રાક્ષસોનો પણ ભય નથી.

વિટ—બોલ તારે.

શકાર—ખીજું કંઈજ નહીં. આ વસંતસેનાને મારી નાખ.

વિટ—આ મુઘ્ધા, વળી નગરનું ભૂષણ; એવી સ્ત્રીને વિનાપરાધે જીવથી મારી, અપાર પાપથી કેમ તરું ?

શકાર—હું તને હોડીમાં બેસાડીને પાર ઉતારીશ—ખીલે છે શાનો ? આ-વૃક્ષના ઘેરા વચ્ચે એકાન્તમાં ગુપ્તપણે મારીશ તો ત્યાં તને કોણ જોનાર છે ?

વિટ—કોઈ મનુષ્ય ન જોય તો શું થયું પણ—

વસંતતિલકા.

આ દેવતા દશદિશા સહુને જીવેછે,
ભાનુ અને શશિ સદા સધળે ફરેછે,
છે વાયુ વ્યોમ વળિ આ મહિ અંતરાત્મા,
સાક્ષિ સદા સકળ ઇષ્ટ અનિષ્ટતાના.

શકાર—એમ હોય તો એની ઉપર લુગડું ઢાંકીને મારી નાખ.

વિટ—ન જ; દુષ્ટ તારી સાથે ખોલવામાં પણ પાપ લાગે.

શકાર—તો રહેવાદે ખીકણુ ! મારો ચેટ કેવો છે ! (ચેટને) અરે પુત્ર

સ્થાવરક, આમ આવ. હું તને સોનાનું કડું દઈશ.

ચેટ—તમે દેશો તો હું હાથમાં પહેરીશ.

શકાર—તારે માટે સોનેરી બેઠક કરાવીશ.

ચેટ—તો હું તે ઉપર બેસીશ.

શકાર—તને સહુ આકરોનો ઉપરી કરીશ.

ચેટ—તો પછી હું ધણી થઈશ.

શકાર—તારે હું કહું છું તેમ કર.

ચેટ—હા. પણ તે દુષ્કર્મ વિના.

શકાર—દુષ્કર્મનું નામે નહીં.

ચેટ—હીક તારે તો કહો.

શકાર—માત્ર વસંતસેનાને મારી નાખ.

ચેટ—ક્ષમા કરો મહારાજ. ગાડીની અદલાબદલીમાં ભૂલથી લાવ્યો તેને

હું માઈ ! કદીજ નહીં.

શકાર—એમ કેમ બોલેછે ? શું તારા ઉપર મારી સત્તા નથી !

ચેટ—પણ તે શરીર ઉપર—કંઈ મનપર નહીં. માટે કૃપાકરી એ કામ કહે-

શો નહીં; મને ભય લાગેછે.

શકાર—તું મારો સેવક થઈ કેનાથી ખીલે છે ?

ચેટ—પરલોકથી.

શકાર—પરલોક વળી શું ?

ચેટ—પાપ અને પુણ્યનું પરિણામ.

શકાર—પુણ્યનું પરિણામ શું ?

ચેટ—જેમ તમે બહુ સુવર્ણભૂષિત છો.

શકાર—પાપનું પરિણામ શું ?

ચેટ—જેવો હું દાસ પારકું અન્ન ખાનાર-માટે એ કામ હું નહીં કરું.

વિટ—ધન્ય છે એટ ! ખરૂં બોલ્યો—

શાદૂલવિકીડિત.

છે આ કિંકરને દરિદ્ર તદપિ, કુકર્મ ખોટું ગણી,
ઘચ્છેછે પરલોકનું ફલ જીઓ, તેવું ન તેનો ધણી;
જે લોકો સન્માર્ગે લાગ કરતા, પામે ન તે નાશ કાં,
છોડી યોગ્ય અયોગ્ય કામ કરતા બહીતા ઉરે લેશ ના.

શકાર—(ચિટને) કેમ મારું કહ્યું નહીં માન—લે સારે. (મારુંછે તેથી નાશી જાયછે. સ્વગત) આ વૃદ્ધ શિયાળ પાપથી બહીનાર, ને પેલો દાસીપુત્ર પર-લોકથી બહીનાર એ બંને બીકણુ. પણ હું રાજાનો સાજો છું, અને વળી મનુષ્યમાત્રમાં શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય ! મને બીક કોની ? ચાલ સારે હું પોતેજ એ કામ કરીશ. (કાઢે મારી કમર બાંધીને) વસંતસેના ! આમ આવ હું તને મારું. (મારવા જાયછે)

વસંતસેના—(વિટને) હું તારે શરણે છું.

વિટ—સ્વસ્થ રહે. (શકારને) દૂર રહે મૂખી, મારા આશ્રયતળે છતાં તું એને કેમ મારીશ ? (ધકો મારેછે.)

શકાર—(સ્વગત) હવે કંઈ યુક્તિ કરે (પ્રગટ) અરે વિટ, મેં જે તને કહ્યું હતું, કે વસંતસેનાને માર, તે ખરૂં નહીં હો ! જો હું પત્રાવડી જેવડા વિશાળ ફૂળમાં ધડા જેવું રત્ન ઉત્પન્ન થઈને એવું કામ કરું શું ? મેં જાણ્યું કે એ ભય આપવાથી મારે વશ થશે માટે એમ બોલ્યો.

વિટ—વારૂ, સારે હવે તું શું કહેછે ?

શકાર—એ તને જોઈને શરમાયછે, તેથી મારો અંગિકાર કરતી નથી, માટે તું જા, અને સ્થાવરક નાસી જાયછે તેને પકડી લાવ.

વિટ—(સ્વગત) કદાચ એમ પણ હોય. (પ્રગટ) વારૂ સારે હું જાઉંછું.

વસંતસેના—(છોડે પકડીને) અરે હું તારે શરણે છું, તેમ છતાં મને છોડીને ક્યાં જાયછે ?

વિટ—વસંતસેના તું ભય ના રાખ, નિર્ભય રહે. અરે કાણેલીપુત્ર ! આ વસંતસેના તારીપાસે થાપણુ તરીકે રાખુંછું, તે સંભાલજે, ને હું આવું સારે મને પાછી આપજે. (જાયછે.)

શકાર—અરે બાઈ ! બાઈ વસંતસેના ! બચ્યા આમ આવ ! હું તને પુ-ષ્કળ સોનું આપુંછું, તારી સાથે મીઠું મીઠું બોલુંછું; અને પાગડી સુધાં મસ્તક નંભાવુંછું, તેમ છતાં હે સુંદરી ! તું મારે વશ ન થતાં તે બિ-ખારી આરદ્રતને સેવેછે ?

વસંતસેના—

વસંતતિલકા.

હે દુષ્ટ ! વાણી મુખથી શિદ્ધ નિંદા ભાખે,
તું દ્રવ્ય લોભયત્રી ફેકટ આરા રાખે;
છે શુદ્ધ મુજ તન પ્રાપ્ત તને ન થાશે,
કોટી પ્રયત્ન તુજ દૂર્જન વ્યર્થ જાશે.

આત્રવૃક્ષનું સેવન તજીને પલાશ વૃક્ષનું સેવન કઈ ભમરી કરશે ?
શકાર—કંગાલ સ્ત્રી ! તું મને પલાશ કહેછે ? કેસુડા (ખાખરા) પણ નથી
કહેતી ? અને બિખારી ચારદત્તને આત્રવૃક્ષ કહી વખાણેછે ?

વસંતસેના—તે નિરંતર મારા દૃદયમાં છે, તેના વખાણુ શામાટે ન કરે ?

શકાર—હજી તે તારા દૃદયમાં છે ! સારે સચુર, તેને અને તારા દૃદયને
સાથેજ મોક્ષ આપું; જોઈએ તે બિખારી ચારદત્ત તારું કેવું રક્ષણુ કરેછે ?

વસંતસેના—જો તે અહીંઆ હોય, અને મને જોય તો નિશંક માંરું
રક્ષણુ કરે ?

શકાર—શું કહેછે ? તે તારું રક્ષણુ કરે ? જોઈ સારે શી રીતે તે રક્ષણુ ક-
રેછે ? (મારવા જાયછે.)

વસંતસેના—(ભયભીત ધધન) માતા ! તું ક્યાં છે ! પ્રિય ચારદત્ત ! ઈચ્છા
પૂર્ણ ન થતાં આ દાસીનું અકાળ મૃત્યુ થાયછે ! અરેરે આપનું હું છેવટે
દરશન કરવા પણ ન પામી ! ચારદત્ત !! તને મારા છેલ્લા પ્રણામ હો !!!

શકાર—અરે દાસીપુત્રી હજી પણ તે દુષ્ટનું નામ લેછો ! (તેની મળતી પકડીને)
કર તે બિખારીનું સ્મરણુ—મર હવે. (તેણે ગળું દાખીને પછાડેછે. વસંતસેના
અહિં ધધ પડી જાયછે તેના આસ તપાસીને) હવે મુઈ ખરી. ઠીક કામ થયું
હવે વિટ આવે તે પેહેલાં આધે જવું એ સાં. (છટ જઈ જાયછે.)

વિટ—(પ્રવેશ કરી સ્વગત) અરે ! આતો માર્ગમાંજ પગ પસારીને બેઠાછે !
કંઈ વિપરિત તો નહીં -કર્યું હોય ! (પાસે જઈને) કાણેલીપુત્ર ! તારા ક-
હેવા પ્રમાણે ચેટને સમજાવી લાવ્યો; હવે લાવ મારી થાપણુ.

શકાર—કઈ થાપણુ.

વિટ—વસંતસેના.

શકાર—તે તો ગઈ.

વિટ—ક્યાં ?

શકાર—તું કઈ દિશા ભણી ગયો હતો ?

વિટ—પૂર્વ દિશાએ.

શકાર—તે દક્ષિણ દિશા ભણી ગઈ.

વિટ—હું પણ દક્ષિણ તરફથી આવ્યો.

શકાર—તે ઉત્તર ભણી ગઈ હશે.

વિટ—તારા કલ્પિત શબ્દથી મને પ્રતીતી આવતી નથી, માટે ખરું બોલ.

શકાર—ખરેખર કહું ?

વિટ—હા.

શકાર—ત્યારે તો મેં એક મોટું પરાક્રમ કર્યું છે !

વિટ—શું ?

શકાર—તે વસંતસેનાને મેં ગળે ચીપદઈ જોતાંજોતાંમાં મારી નાખી.

જો—પણ રાજશાલક શકારનું શૂરત્વ !

વિટ—ધિકાર છે તને. નિર્દય ચાંડાલ ! આજથી તારું અન્નપાણી હરામ છે.

વનમાં વાસ કરી ધાસથી નિર્વાહ કરીશ, પણ તારું સ્ત્રીધાતકનું મોંદું કદી નહીં જોઉં. (વસંતસેના જ્યાં પડેલી છે ત્યાં જઈને કરુણાચુકત જોતા પડે)

હા, વસંતસેના—

શાદૂલવિક્રીડિત.

ચાતૂરાઈ ઉદારતા તણી નદી, આલી વહી દક્ષિણે,
છોડી ઉર્વિ રતી વિલાસિની ગઈ, સ્વર્ગેજ જોતાં ક્ષણે;
આલંકાર શોભાવનારી સુશીલે, ચંદ્રામુખી કામિની,
રે ! ક્રીડારસ પાત્ર મીનનયની, કોકિલ ગજગામિની.

અરેરે ! તારી કેવી ગતી !

રે સૌજન્ય પ્રવાહિની સુવદની, રે ! રે ! મૃદુભાષિણી,
રે ! કંકાસ વિદારિણી ધટસ્તની, કંદર્પ દુષ્પહારિણી;
રે ! સૌભાગ્યણી રે ! ચિત્તહરણી, રે ! પદ્મની મોહિની,
આવી સુંદર દેહ છોડી ગઈ ક્યાં ? રે ! પ્રૌઢતા ધારિણી.

ચતુર્થ અંક સમાપ્ત.

અંક ૫ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ—રસ્તો.

શકાર—(પ્રવેશ કરીને એકલો)

શાદૂલવિક્રીડિત.

પાણીમાં જળમાં અને ઉદકમાં, નાહો બહુ પ્રેમથી,
વાડીમાં વનમાં અને ઉપવને, હું તો ફર્યો ક્ષેમથી;
નારી તેમ સ્ત્રીઓ અને યુવતિમાં, વીનોદથી હું ભમ્યો,
મિત્રો સાથ મધુર ગાયન તણી કીડા કરી રે ! રમ્યો.

(પાતાના કેશભણી જોતા) ઉપેન્દ્રવજ્રા.

ક્ષણેક મેં કેશની ગાંઠ બાંધી,
ક્ષણે જટા તુલ્ય વણી ફરીથી;
ક્ષણે કરી કેશ છુટા ફરંછું,
મનુષ્યમાં ચિત્ર વિચિત્ર હું છું.

(જરા રહીને)

વિષના કિડા પ્રમાણે મેં બીજને નાશ કરવાને જે પ્રપંચ રચ્યો છે. તેમાં
કોને હોમું, અથવા જે મેં દુષ્કર્મ કર્યું, તેનો આરોપ કોનાપર મુકું વાર ?
(વિચારીને) હાં હાં ! યાદ આવ્યું, તે આરદત્ત ઉપર આ દોષ મુકીશ તો
લાગુ પડશે ખરો; માટે ચાલ હમણાંજ ન્યાયસભામાં જઈ ફરિયાદ કર
કે આરદત્તે દ્રવ્યલોભે વસંતસેનાને મારી નાખી. (જયછે)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—ન્યાયસભા.

ન્યાયાધીશ, શોનધક, શ્રેષ્ઠ-કાયસ્થ, શકાર, વિરક, આરદત્ત.

ડાસી અને વિદૂષક.

ન્યાયાધીશ—અરે શોનધક ! બહાર જઈને જો, કે ફરિયાદ કોણ કોણ
આવ્યું છે ?

શોધનક—જેવી આજ્ઞા. (જરા આગળ જઈને) અરે કોઈ ફરિયાદી છે કે ?
ન્યાયાધીશ આજ્ઞા કરેછે, કે જે ફરિયાદી હોય તેમણે પોતાનું નામ કહેવું.

શકાર—(પ્રવેશ કરીને) અરે શોધનક ! ન્યાયાધીશને જણાવ, કે રાજ-
શાલક વરપુરુષ મનુષ્ય વાસુદેવ એવો જે શકાર, તે ફરિયાદે આવ્યોછે.

શોધનક—બહુ સારું. (ન્યાયાધીશ પાસે જઈને) મહારાજ, આજ રાજશાલક
સંસ્થાનક ફરિયાદ લઈને આવ્યો છે.

ન્યાયાધીશ—શું ? પ્રથમજ આજ શકાર ફરિયાદ લઈને આવ્યોછે ? સૂ-
ર્યાદય સમયનું પ્રહણુ કોઈ પણ મહાન પુરુષનો નાશ સૂચવેછે. જા,
તેને કહે, કે તારી ફરિયાદ કાલે સાંભળવામાં આવશે.

શોધનક—જેવી આજ્ઞા. (શકારને) મહારાજ, ન્યાયાધીશ આજ્ઞા કરેછે,
કે આજ તું જા. કારણ—તારી ફરિયાદ સાંભળવાને આજે અવકાશ નથી.

શકાર—(દ્રોષાયમાન થઈને) શું મારી ફરિયાદ ન્યાયાધીશ આજ સાંભળશે
નહીં ? કાંઈ ચિન્તા નહીં. મારો બનેવી, મારી બહેનનો વર, મારી માનો
જમાઈ જે પાલક રાજ તેને હું વિનંતી કરીશ; તેમજ મારી મા તેની
સાસુ, મારી બહેન તેની વહુ. સરવેને મારા પક્ષમાં લઈ, એ ન્યાયાધી-
શને રાજ અપાવી, જે બીજાને તેની જગાએ ન રખાવું, તો હું રાજ-
શાલક શકારજ નહીં. (જવા માંડેછે.)

ન્યાયાધીશ—(સ્વગત) એ મૂર્ખને વિષે બધું સંભવે. (મગટ) વાર, આજ
તમારી ફરિયાદ પેહેલાં સાંભળીશું.

શકાર—(સ્વગત) પહેલે તો કહ્યું, કે ફરિયાદી સાંભળવા અવકાશ નથી.
પણ જ્યારે જુલાબ દીપો સારે કેવો ઠંકણે આવી ગયો !
(ન્યાયાધીશ પાસે બેસેછે)

ન્યાયાધીશ—તું ફરિયાદ છે, શું ?

શકાર—હા.

ન્યાયાધીશ—શી ફરિયાદી છે બોલો.

શકાર—હું તમારા કાનમાં કહીશ. હું મોટા અડભંગ કુળમાં ઉત્પન્ન થયો
છું, મારો બાપ રાજનો સસરો, વળી રાજ મારા બાપનો જમાઈ છે,
હું રાજનો સાળો થાઉંછું, મારી બહેન રાજની વહુ થાય અને રા-
જની રાણી તે, મારી સગી પીત્રાઈ, અથવા પીત્રાઈ સગી બહેન થાય
સમજ્યા !

ન્યાયાધીશ—એ સર્વ છે ખરું. તથાપિ—

ગીતિ.

જન્મે ઉત્તમ કુળમાં, પણ શિલહિન તે ઉત્તમ ન ગણાય;
મનહર ઉપવન માંહી, કંટક તર અતિ વિના શ્રમે થાય.

(શકારને) માટે તારું કાર્ય શું છે તે કહે.

શકાર—હું એમ કહું છું કે જો હું અપરાધ કરું તો મને કોઈ કંઈ કરના-
ર છે વાર ? રાજાએ ખુશી થઈને મને ક્રીડા કરવા કહ્યો, કે રક્ષણ કરવા.
છેદન કરવા કહ્યો, કે લક્ષણ કરવા; પણ સર્વ આગમાં જે શ્રેષ્ઠ
પુષ્પ કરંડક નામે જીર્ણોદ્ધાન તે આપ્યો છે, તે આગ જોવા, પુષ્ટ કરવા,
સુકવવા, સ્વચ્છ કરવા અથવા નાશ કરવા હું નિરંતર જાઉં છું, ત્યાં પ-
ડેલું સ્ત્રીનું કલેવર દૈવયોગે જોયું છે અથવા નથી જોયું, હા મેં કાલે જોયું!

ન્યાયાધીશ—તે સ્ત્રી કોની ? અને કોણ ? તે તમે જાણો છો ?

શકાર—અહો ન્યાયાધીશ, હું કેમ ન જાણું ? તે આ નગરીનું ભૂપણ અને
અલંકારથી ભૂષિત એવી વસંતસેના નામની ગણિકા—કોઈ કપૂતે ધન-
લોભે પુષ્પકરંડક આગ સુતો જોઈને ત્યાં લઇ જઈ બલાતકારે ગલે ચીપ
દઈ મારી છે—મેં નહીં હો ! (અરધું બાલો મ્હોડું ઢાંકે.)

ન્યાયાધીશ—કેવો નગરરક્ષકોનો પ્રમાદ ! અરે શ્રેષ્ઠ કાયસ્થ, “મેં નહીં
હો” એજ વ્યવહારનો પેહેલો પત્તો લખી રાખે.

કાયસ્થ—જેવી આજ્ઞા. (લખીને) મહારાજ લખી રાખ્યું.

શકાર—(સ્વગત) કેવું આ આશ્ચર્ય ! ઉતાવળથી બોલવામાં મેં પોતાનો
પોતેજ નાશ કીધો. હવે નીવેડો લાવવો જોઈએ. (ખગટ) અહો ન્યાયા-
ધીશ, હું બોલ્યો તે તમે સમજ્યા નહીં. મેંજ જોઈ છે, એમ હું બોલ્યો.
તેમાં ખાલી ગડબડ શું કરો છો ? (લખેલા અક્ષરો જુસી નાંખે.)

ન્યાયાધીશ—ધનલોભે મારી એવું તે કેમ જાણ્યું ?

શકાર—એમાં શું મ્હોટી વાત. અલંકાર પહેરવાનાં જેટલાં સ્થાન તે બધાં
અડવાં છે. માટે એવો તર્ક કરું છું.

કાયસ્થ—હા, એમ હોય તો તે તર્ક ખરો.

શકાર—(સ્વગત) ઈશ્વરે મને બચાવ્યો. મ્હોડું આશ્ચર્ય.

વસ્થ—અહો ન્યાયાધીશ, આ તપાસ કોની ઉપર જશે વાર ?

ન્યાયાધીશ—આ તપાસના બે પ્રકાર છે.

શ્રેષ્ઠ-કાયસ્થ—કયા બે પ્રકાર ?

ન્યાયાધીશ—વાક્યાનુસારે નિર્ણય અને અર્થાનુસારે નિર્ણય. વાક્યાનુસારે
નિર્ણય વાદી અને પ્રતિવાદીના બોલવા ઉપર થવો જોઈએ; અને અર્થા-
નુસારે તો ન્યાયાધીશની ખુદી અને કૌશલ્ય ઉપર આધાર રાખે છે.

કાયસ્થ—ભારે તો આ તપાસ વસંતસેનાની મા તરફ જાય છે.

ન્યાયાધીશ—એમાં શો સંદેહ—અરે શોધનક, જા તો—વસંતસેનાની માને કંઈ પણ દુઃખ ન દેતાં તેડી લાવ.

શોધનક—આણા મહારાજ, જાઉં છું. (જઈને તડી લાવે છે.)

ન્યાયાધીશ—ડોસી આવી ? સાંઝે થયું બેસ.

શકાર—(તિરસ્કારથી) આવી કે ઘરડી ધીસોડી ! ઠીક થયું.

ન્યાયાધીશ—ડોસી તું વસંતસેનાની મા થાય ?

ડોસી—હા મહારાજ, હું તેની મા.

ન્યાયાધીશ—વાર હાલ વસંતસેના ક્યાં ગઈ છે ?

ડોસી—તે પોતાના મિત્રને ઘેર ગઈ છે.

ન્યાયાધીશ—તેના મિત્રનું નામ શું ?

ડોસી—(સ્વગત) હાય ! હાય ! આ મ્હોટી શરમની વાત. (પ્રગટ) મહારાજ, એ બીજાએ પુછે. આપ જેવાએ પુછતું ન જોઈએ.

ન્યાયાધીશ—એમાં શરમ શામાટે જોઈએ ? આ ન્યાય છે તેજ તને પ્રશ્ન કરે છે.

ડોસી—સાંભળો ભારે કહું છું, મારી પુત્રીનો મિત્ર કાણુ તે—સાગરદત્ત શેઠનો પુત્ર જનપ્રસિદ્ધ ચારદત્ત નામે શાહુકાર માણેકચોકમાં રહે છે તેને ભાં મારી કન્યા યૌવનસુખનો અનુભવ લેવા ગઈ છે.

શકાર—(આવેશથી ઉઠીને) સાંભળ્યું કે સભાસદો ? આ અક્ષરો લખી રાખો—હવે ચારદત્ત ઉપર મારી ફરિયાદ છે.

શ્રેષ્ઠ-કાયસ્થ—ચારદત્ત એનો મિત્ર છે, તેથી કંઈ અપરાધી ન ઠરે.

ન્યાયાધીશ—ખરેજ આ લફરે ચારદત્ત ઉપર જાય છે, એમાં કંઈ શક નહીં. અરે ધનદત્ત, વસંતસેના ચારદત્તને ઘેર ગઈ એ લખી રાખ. હવે ચારદત્તને તેડાવેલો જોઈએ, અથવા વ્યવહાર તેડાવે છે. અરે શોધનક, તે શ્રેષ્ઠ ચારદત્ત પાસે જા. અને કંઈ કામ માટે ન્યાયાધીશ આપના દર્શનની ઇચ્છા કરે છે, માટે ભાં સુધી ચાલો. એમ કહીને કંઈ પણ દુઃખ ન દેતાં સત્કારપૂર્વક તેડી લાવ.

શોધનક—જેવી આણા. (જઈને તડી લાવે છે) આર્ય ચારદત્ત, આમ આ બાળુ.

ચારદત્ત—(સ્વગત) કંઈ પણ કારણ ન હતાં ન્યાયાધીશને માંડે શું કામ પડ્યું હશે ? આર્યકને મેં બંધનથી મુક્ત કરી મારી ગાડીમાં બેસાડી દૂર નસાડી મુક્યો, તે વાત રાજાએ હેરને મ્હોડેથી જાણી તે અપરાધ માટે લાગ્યા હશે કે શું ? ખરેજ, મને અપશુકન થાય છે, મારી ડાખી આંખ

ફરકેછે; કાગડા વિકાળ શબ્દ કરેછે, એ સર્વે દુશ્ચિન્હનું શું કારણ હશે !
(ન્યાયાધીશ પાસે જઈને) અધિકારીઓનું કલ્યાણ થાઓ. આપનું કલ્યાણ હો.

ન્યાયાધીશ—અરે શોધનક, આ આર્યને ખેસવા આસન દે.

શોધનક—જેવી આજ્ઞા. (આસન આપીને) આ આસને ખેસો આપ.

ચારુદત્ત—બહુ સાફ. (બેસેછે.)

શકાર—(મોઘથી) આવ્યો ? સ્ત્રીધાતકી આવ્યોકે ? (ગર્વથી) વાહવાહરે ન્યાય ! વાહવાહરે વ્યવહાર ! કેવો આ અધર્મ ! સ્ત્રીધાતકીને ખેસવાને આસન આપેછે ! ફીકે ખેસવા દો. જોઈ લઈશ.

ન્યાયાધીશ—આર્ય ચારુદત્ત. આની છોકરી સાથે મિત્રાઈ પ્રીતિ ઓળખાણ કરીછે શું ?

ચારુદત્ત—કોની ?

ન્યાયાધીશ—આ ઘોસીની. (વસંતસેનાની મા તરફ આંખો ખોલે.)

ચારુદત્ત—(તેને જોઈને) આર્ય, તને અભિવંદન કરુંછું.

ઢોસી—વત્સ તું દીર્ઘાયુ હો. (સ્વગત) આજ તે ચારુદત્ત, કે જેને મારી પુત્રીએ પોતાનું નવયૌવન અર્પણ કર્યુંછે.

ન્યાયાધીશ—આર્ય તે ગણિકા શું તારી મિત્ર છે ?

ચારુદત્ત—(લજ્જિત થઈ નીચું જુવેછે.)

શકાર—જ્ઞાનથી અથવા ભયથી પોતાના દુષ્ટ કાર્યને આચ્છાદન કરે છે. દ્રવ્યશોભે સ્ત્રીનો ઘાત કરીને હવે મુનિવ્રત કેમ ધરે છે ? આ રાગતો સાળો એવું કરનાર નહીં હો !

ન્યાયાધીશ—ચારુદત્ત, અહીંઆ બ્રાહ્મણ સભાસદ છે, મારે શરમ ન રાખતાં નિર્ભય થઈ સત્ય હોય તે કહે. વ્યવહાર પ્રસ્ન કરે છે.

ચારુદત્ત—વાર ન્યાયાધીશ, મારો વ્યવહાર કોની સાથે છે ? અથવા મારાપર ફરિયાદી કોણ છે ?

શકાર—અરે મારી સાથે વ્યવહાર છે, હું ફરિયાદી.

ચારુદત્ત—તારી સાથે મારો વ્યવહાર સીધો નથી.

ન્યાયાધીશ—આર્ય ચારુદત્ત, રહેવા દે. તેની સાથે શામાટે બોલેછે ? અમે પુછીએછે, કે બેઠા—તે ગણિકા તારી મિત્ર છે કે નહીં ?

ચારુદત્ત—હા છે ખરી.

ન્યાયાધીશ—વાર તારે હાલ તે વસંતસેના આં છે ?

ચારુદત્ત—તે પોતાને ઘેર ગઈ.

શ્રે. કાયસ્થ—ઘેર ગઈ? ક્યારે ગઈ, ને તેની સાથે કોણ હતું?

ચારુદત્ત—(સ્વગત) હવે શું કહું? (વિચાર કરતા બેસે છે.)

શ્રે. કાયસ્થ—આર્ય કહે વહેણો,

ચારુદત્ત—તે ઘેર ગઈ એટલું જ હું જાણું છું. બીજું મારાથી કહેવાતું નથી.

શકાર—અરે મારા પુત્રપકરંડક છૂણોંધાનમાં તેને લઈ જઈને ધનલોભે બલાતકારે મારી નાખી. અને હવે તે ઘેર ગઈ એવું બહાનું કાઢાડે છે.

ચારુદત્ત—અંધ કર તારૂં બોલવું મૂર્ખ. અસલ ભાષણ શા માટે કરે છે? તારા મુખ તરફ જોતાં ગુપ્તપણે અર્કાર્ય કરનાર પ્રમાણે તારા હોઠ કાળા દેખાય છે અને હેમંત રતુના કમલ પ્રમાણે તારૂં મોઢું નિસ્તેજ દેખાય છે.

ન્યાયાધીશ—મેરું વજન કરવું, ભુજવડે સમુદ્ર તરવો અથવા વાયુને મુઠિમાં પકડવો એ બનેજ નહીં, તેજ પ્રમાણે ચારુદત્તપર દોષ મુકવો તે ખોટો.

શકાર—આ ન્યાયમાં પક્ષપાત થાય છે.

ન્યાયાધીશ—જેણે અખૂટ ભંડાર લોકોને ઇચ્છાપૂર્વક દાન દેવામાં વાપરી નાખ્યો, અને નિલ સ્વધર્મ પ્રમાણે વર્તનારો એવો જે દયાળુ ચારુદત્ત. તે શું દ્રવ્ય અર્થે આવું મહા પાપ કરે?

શકાર—પક્ષપાતિ ન્યાય થાય છે હો!

કોતી—અરે દુષ્ટ! જેને ત્યાં રાખેલી થાપણ ચોર ચોરી કરી લઈ ગયા, તેના બદલામાં પૃથ્વીના મુલ્યની રત્નમાલા આપી તે શું એવું અર્કાર્ય કરે? નહીં, કોઈ બીજાનું જ એ કામ—અરેરે! મારી બહાલી પુત્રી! તું મને છોડીને ક્યાં ગઈ!

ન્યાયાધીશ—આર્ય ચારુદત્ત! તે ચાલીને ગઈ કે ગાડીમાં બેસીને ગઈ?

ચારુદત્ત—અરે પુછો તો મારા દેખતાં તે નથી ગઈ, ત્યારે શું કહું?

(દ્વાપાયમાન થયેલા વિરક આવે છે.)

વિરક—(પાસે જઈને) હું સર્વ અધિકારીઓને પ્રણામ કરું છું.

ન્યાયાધીશ—કોણ આ નગરરક્ષકનો નાયક વિરક? અહીંઆ આવવું કેમ થયું?

વિરક—સાંભળો મહારાજ, આર્યક બંધીખાનેથી બેડી ભાગી નાસી ગયો, તેને હું શોધતો હતો; તેવામાં એક ઢાંકેલી ગાડી ચાલી જતી હતી, તે કાની છે અને ક્યાં જાય છે એમ હું પુછતો હતો. તેવામાં “તું જોનાર

કોણ હુંજ જોઈશ " એમ આગ્રહ કરી મને ચંદનકે લાતો મારી, જે અપરાધ આપને હું જણાવવા આવ્યો છું.

ન્યાયાધીશ—વાર તે ગાડી કોની હતી તે કંઈ જણાવું ?

વિરક—તે ગાડીવાનને પુછવાથી કહ્યું, કે આ ગાડી ચારદત્તની છે, તેમાં વસંતસેના બેસીને પુષ્પકરંડક જીર્ણોદ્યાનમાં જાય છે.

શકાર—સાંભળ્યું હવે. આ ઉપરથી મારં કહેવું ખરં કે ખોટું, તે તમારા ધ્યાનમાં આવ્યું હશે.

ન્યાયાધીશ—વિરક, તારો ન્યાય પછીથી કરીશું, હમણા તો તું બહાર ઘોડો તૈયાર છે તે ઉપર બેસીને પુષ્પકરંડક જીર્ણોદ્યાનમાં જઈને જો, કે કોઈ સ્ત્રીનું શય સ્થાં પડ્યું છે કે નહીં.

વિરક—જેવી આજ્ઞા. (જાય છે.)

ચારુદત્ત—(સ્વગત) કેવું આ દુશ્ચિન્હ !

વસંતતિલકા.

રે ! વામ નેત્ર ફરકી દુખ સૂચવે છે,
આ સવ્યભૂજ થડકી મન ત્રાસ દે છે;
હા ! કાઠ ફૂર સ્વરથી કરતા પુકાર,
કે છે જીવિત ગણતું તુજ થોડિવાર.

વિરક—(પ્રવેશ કરીને) મેં જીર્ણોદ્યાનમાં જઈને જોયું તો સ્ત્રીનું શય પશુપક્ષીએ ખાધેલું પડ્યું છે.

ન્યાયાધીશ—તેં કેમ જણ્યું, કે તે સ્ત્રીનું કલેવર છે ?

વિરક—સ્ત્રી કેશ તથા હાથ પગ ટુટી પડેલા છે તેથી.

ન્યાયાધીશ—ધિકાર છે લોકોની નિર્દયતાને. (ચારદત્તને)

માલિનીહંદ.

તજી શરમ બધી તું, જાણ બહેવાર આને.
નિરભય થઈ કે'તું, સર્વ આ ન્યાય સ્થાને;
કપટ ધડિ ન ચાલે, આ સ્થળે તો લગાર,
ધરિધિરજ નિશંકે, સત્ય છે તે ઉચાર.

ચારુદત્ત—શું કહું મહારાજ—

વસંતતિલકા.

પુષ્પે ભરિત મૃદુ પુષ્પ લતા નભાવી,
તોડયાં ન ફુલ કદિ મેં ફૂરતા જણાવી;

તે દીર્ઘ કેશ કરમાં ધરિ શું હું મારું,
દ્રવ્યાર્થ રેતિ યુવતિ, ક્યમ શક્ય વાર ?

શકાર—કેમરે અધિકારીઓ, હજી તમે પક્ષપાતે ન્યાય ચલાવો છો ? આ
ચાંદત્ત પરિપૂર્ણ દોષિત છતાં આસનઉપર બેસવા દો છો ?

ન્યાયાધીશ—તેમ કર શોધનક.

શોધનક—ચાંદત્ત ! ન્યાય તને આસન ઉપરથી નીચે ઉતરવાની આજ્ઞા
કરે છે.

ચારુદત્ત—વિચાર કરો અધિકારીઓ વિચાર કરો. (આસનથી નીચે ઉતરે છે.)

શકાર—(સ્વગત) વાહવાઃ મેં કરેલું પાપ ખીજાને માથે કેવું પડ્યું, જીવો!
(પ્રગટ) અરે ચાંદત્ત, મારી તરફ જો. અને મેંજ મારી એમ બોલ.
બોલે છે કે નહીં ?

ચારુદત્ત—અધિકારીઓ વિચાર કરો. (સ્વગત.)

વસંતતિલકા.

હે મિત્ર ! ક્યાંથી જીવધાતક કાળ આવ્યો.

હે નારી ! જન્મ તુજ શ્રેષ્ઠ કુળે ગણાયો;

હા ! રોહસેન ! મમ જાણુ નહીં વિપત્તી,

તારી ન થાય કદિ કષ્ટિત ચિત્તવૃત્તી.

(એવામાં દાગીનાની ગાંસડી ખગલમાં લઈને વિદૂષક આવે છે.)

વિદૂષક—(સ્વગત) મારા મિત્ર ચાંદત્તે મને વસંતસેના પાસે જવાનું
કહીને કહ્યું, કે “જો અલંકાર રોહસેનને ગાડી કરવા આપ્યા છે, તે વસં-
તસેનાને પાછા આપી આવ” એમ કહીને આ દાગીના આપ્યા. તે લઈને
વસંતસેનાને આપવા જતો હતો, તેવામાં રેબીલે મને કહ્યું, કે “ચાંદ-
ત્તને ન્યાયાધીશનું તેડું આવ્યું છે; તેથી તે ન્યાયસભામાં ગયા છે, તો
શા માટે ન્યાયાધીશનું તેડું આવ્યું, તે પેહેલા જોઈ ને પછીજ વસંત-
સેના પાસે જઈ. (સભા તરફ આવીને) અધિકારીઓ કુશલ રહો. મારો
મિત્ર ચાંદત્ત ક્યાં છે ?

ન્યાયાધીશ—તે રહ્યો જો.

વિદૂષક—મિત્ર, કુશલ તો છેને ?

ચારુદત્ત—રહ્યો તો.

વિદૂષક—કેમ ? એમ કાં બોલે છે ?

ચારુદત્ત—ભારે શું કહું, કારણ—

ગીતિ.

મેં તે દુઃખ મનુષ્યે, નગણી પરસોક ખીકને મનથી;
રતિ સમ વસંતસેના,—

શકાર—

—સત્વર વદ કે મેં મારી નાંખી.

વિદૂષક—(ચાંદનની પાસે જઈને) શું થયું ?

ચાંદન—(વિદૂષકના કાનમાં કહીને) એ પ્રમાણે (બતાવીને) આ દુષ્ટ શકાર મારાપર આરોપ ચડાવે છે.

વિદૂષક—(ન્યાયાધીશ ભણી બેઠને) અહો અધિકારીઓ, તમે સુત છો. વિચાર કરો—કે જે પુરૂષે લોક પરોપકારાર્થે ખાગ, દેવાલય, તલાવ, વાવ ઈત્યાદિ શ્રેષ્ઠ કાર્ય કરીને આ ઉજ્જયંતી નગરી દીપાવી, અને જેણે ઉદારપણે ગરીબોને પુષ્કળ ધન આપ્યું, તે પુરૂષ હાલમાં દરિદ્રીને અસમર્થ થયો તેથી ધનલોભે એવું ગુરૂ કામ કરે એ તમને ખરું કેમ ભાસે છે. (શકારને ક્રોધથી) અરે નિર્દય ! શઠ ! સુજનઘાતક ! શરીરે સોનાના દાગીના પહેરીને મરૂટ પ્રમાણે નાચીને શું પ્રતિષ્ઠા દેખાડે છે ? બોલ, બોલ—મારી તરફ ફરીને ! અરે મારો મિત્ર ચાંદન કેવો દયાળુ છે, કેવો ઉદાર છે; એની યોગ્યતાની તને વાનરને શી ખબર ! મૃદુ-પદ્મવ તુટે એવા ભયથી પુષ્પલેવા લતાને પણ ખેંચી નમાવતો નથી, તે આવું ઉભય લોકવિરુદ્ધ દુષ્કર્મ કેમ કરે ? એવા દયાળુ પુરૂષપર લાંછન મુકતાં તારી જીભ કાં ન તુટી પડી ?

શકાર—સાંભળો તમે ન્યાયાધીશ સાંભળો. ચાંદન સાથે મારો વ્યવહાર ચાલતાં છતાં આ ભિખારી વચ્ચે બોલનાર કાણ ? (વિદૂષકને) સમુર દુષ્ટ ! હમણાંજ તારો ગર્વ ઉતારું છું.

વિદૂષક—એસ, એસ—કાગડા ! તારાથી શું થવાનું છે ? હમણાંજ તારા દૃઢ્ય જેવા આ કુટિલ દંડુકાએ તારું માથુંજ ફેડી નાખ્યું છું.

(વિદૂષક દંડુકો ઉગામે છે, શકાર તને ક્રોધાચમાન થઈને ધક્કો મારે છે. વિદૂષક તેની સામે ધસીને મારવા જાય છે તેથી બગલમાંથી અલંકારનું પોટકું નીચે પડી જાય છે.)

શકાર—(તે પોટકું ઉપાડી દાગીના બેઠને) જીવો, જીવો. આજ તે અલંકાર કે જેને માટે વસંતસેનાને મારી નાખી.

શ્રે. કાચ—(વસંતસેનાની ખાતે) ડોસી. જો, એ દાગીના તારી પુત્રીના છે કે નહીં ?

ડોસી—(દાગીના બેઠને) તેના જેવા દેખાય છે ખરા, પણ તે નહીં.

શકાર—અં: ધરડી કુટણી આંખોથી બોલે છે પણ જીભથી જોતી નથી !

શ્રે. કાય. — વાર ચારદત્ત, આ દાગીના શું તારા છે ?

ચારુદત્ત — નહીં, નહીં.

શ્રે. કાય. — સારે એ કેના ?

ચારુદત્ત — અહીં આ જે ડોસી બેઠી છે તેની પુત્રીના.

શ્રે. કાય. — સારે એ તારીપાસે કેમ આવ્યા ?

ચારુદત્ત — કેમ આવ્યા તે કહું છું સાંભળો.

શ્રે. કાય. — આર્ય ચારદત્ત, સસ હોય તે કહેજે. કારણ—

ગીત.

પ્રાપ્તિ સુખની સત્યે, સસ છોડતાં થાય બહુ પાપ;

સસને અસસનું તો, ઢાંકણ કરતાં પમાય પરિતાપ.

ચારુદત્ત — માટેજ કહું છું. એ દાગીના તેના અંગ ઉપર ક્યારે હતા ને ક્યારે નીકળ્યા તે હું કહી શકતો નથી. પણ હાલ એ મારા ઘર ભણીથી આવ્યા એટલું હું જાણું છું.

શકાર — હે: જીર્ણોદાનમાં લઈ જઈને મારી નાખી દાગીના ઉતારી લીધા. અને હવે તો જાણે કેમ કાંઈ જાણુતોજ ન હોય! (જરા રહીને) તું જાણુતો નથી સારે દાગીના તારે ઘેર શીરીતે આવ્યા—બોલ ?

ન્યાયાધીશ — આર્ય ચારદત્ત, ખરું હોય તે કહે. નહીં તો તારી કામળ દેહને તીક્ષ્ણ ચાત્રુકેના માર પડશે.

ચારુદત્ત — થનાર આગળ ઉપાય નથી. હું નિર્દોષ છું તે છતાં તમે અપરાધી ગણુશો તો લાચાર, (સ્વગત) અરેરે ! હવે વસંતસેના વિના જીવીને શું કરવું છે !

શકાર — એમ ઢાંગ શું કરે છે ? કહે કે મેં મારી નાખી.

ચારુદત્ત — એતો તું જ બોલ.

શકાર — (તાળી વગાડી) સાંભળો, સાંભળો—અધિકારીઓ! એણે મારી એવું એનાજ બોલવા ઉપરથી સિદ્ધ થયું. માટે આ ચારદત્તને શિક્ષા કરવી હોય તે કરો.

ન્યાયાધીશ — અરે શોધનક ! શકાર કહે છે તેમજ થવું જોઈએ. રાજસેવકો પકડો ચારદત્તને બાંધો. (સેવકો તમ કરે છે.)

ડોસી — દયા કરો, દયા કરો મહારાજ. આ દયાળુ ચારદત્ત એવું અકાર્ય કરે નહીં. મારી પુત્રીને કાણુ જાણુ કાણુ મારનાર હશે ! માટે ચારદત્તને બચાવો. વળી હું વિનંતી કરું છું, કે ન્યાય વાદી પ્રતિવાદીનો છે, તેથી મારો કાંઈ દાવો એ પુરૂષપર નથી; માટે આપ દયા કરી છોડી મુકો.

રાકાર—અરે ગર્ભદાસી ચાલ અહીંઆથી.

ન્યાયાધીશ—અરે બાઈ, હવેએ બોલવું વ્યર્થ છે; માટે તું જા. રાજસેવકો એને બહાર કહાડો.

દોસી—હે બાળ ! હે પુત્ર ! હે સત્પુરુષ ! હે ચારદત્ત ! આવોજ તારો પરિણામ આવ્યો ! હાય ! હાય !! (બચ્છે.)

રાકાર—(સ્વગત) વાહવાહ ! મેં આજે કેવો જય મેળવ્યો !

ન્યાયાધીશ—અરે શોધનક ! પાલક રાજાને અમારી વિનંતી કહે, કે આ વિપ્ર અપરાધી છે, તો પણ મનુના વચન પ્રમાણે તેને મારવો ન જોઈએ; તેથી શી શિક્ષા કરવી તેની આજ્ઞા કરો.

શોધનક—જેવી આજ્ઞા. (બચ્છે.)

ચારુદત્ત—(સ્વગત)

પસંતતિલકા.

જેવું પ્રદુષિત થઈ કુલ બિધં છે,
આવી અલી ત્વરિતથી રસ ચૂસિ લેછે;
જ્યારે વિપત્તી જનને બહુ પ્રાપ્ત થાયે,
છિદ્રો અનર્થમય તે સમયે પમાયે.

શોધનક—(પ્રવેશ કરીને) મહારાજ મેં આપની આજ્ઞા પ્રમાણે વૃત્તાંત કહ્યો, પણ પાળક રાજાએ આજ્ઞા કરી છે, કે “દ્રવ્ય લોભે જેણે સ્ત્રીને મારી છે તે બ્રાહ્મણ હોય તો પણ તેને દક્ષિણ સ્મશાનમાં લઈ જઈ શૂળીએ ચડાવો—અને જાહેર કરો, કે જે કોઈ આવો અપરાધ કરે. તેને આ પ્રમાણે શિક્ષા કરવામાં આવેછે.”

ચારુદત્ત—કેવો આ અવિવેક. પાળક રાજાએ કંઈ પણ વિચાર ન કર્યો.
(આકાંગ તરફ બેઠન)

શિખરિણી.

તપાસી વન્હીકે, વિષજળ થકી આ મુજ વપુ,
પકી છોડી મેલો, અઘવિન હણો શુ થઈ રિપુ;
અરીના કે'વાથી, હણિશ ભુપ જો બ્રાહ્મણ કદી,
થઈ પાપી નકે, પડિશ કુળ સાથે કહું નકી.

(વિદુષકને)

બહાલા મૈત્રેય ! જા મારી માતાને પ્રણામ કહે. એને પુત્રવિયોગ ન સાલે તેમ કર. તથા મારી સ્ત્રીને દીલાસો દેજો. અને મારો પુત્ર ! અરે

મારો બહાલો રોહસેન ! જે હજી બાલક છે, તેનું પ્રતિપાલન કરજો; અરે તે પોતાના દુઃખી પિતાને વિસરી જાય તેવું બહાલ દેખાડજો. અરેરે ! આવી દુઃખી સ્થિતિમાં તમને રઝળતા છોડવાનુંજ મારા બાળ્યમાં સજેલું !

વિદૂષક—મૂળ તુટયા પછી વૃક્ષનું પાળન શી રીતે થાય.

ચારુદત્ત—મિત્ર એમ કહીશમાં.

ગીત.

પુત્ર પિતાની પ્રતિમા, રોહસેન લય મમરૂપે સમજ;

પ્રેમ તારો મમપ્રત્યે, જેછે તે તું ઉતાર ત્યાં મનથી.

વિદૂષક—અરે તું મને પ્રાણુકરતાં પણ અધિક પ્રિય છતાં તારા વિયોગમાં હું શીરીતે જીવી શકીશ. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—રાજમાર્ગ.

ચારુદત્ત, ચાંડાલો, વિદૂષક, રોહસેન, સ્થાવરક, શકાર,
અને લોકો.

(બંધનયુક્ત ચારુદત્તને બે ચંડાલો લઈ આવેછે)

ચારુદત્ત—(જદ્વાપામોને) મન્દાક્રાન્તા.

ભીંજ્યું મારું, નયન ઉદકે ગાત્ર આજે શિથીલ;

પ્હોરાવ્યો છે, કરણ પ્રૂલનો હાર આ કંઠલાલ;

છે જો અર્ચ્યું, મુજ તનપરે રક્ત ભુંડું ચુલાલ;

નિર્બે કાગો, બલિ ગણિ મને દૂરના મોતકાલ.

આહા ! મનુષ્યનું બાળ્ય કેવું અકલિત છે ! આ મારી કેવી દશા !

(બારીઆ તરફ બેઠને)

વસંતતિલકા.

જેસી અગાસી થકી મુંદરીઆ નિહાળે,

બારી અટારી મહોંથી શિશુઆ નિહાળે;

આ હાય ! ચારુદત્ત આંગલીએ બતાવે,

મારી દશાપર અરે ! બહુ ખેદ લાવે.

૧ લો ચંડાલ—ચારદત્ત અહીં આવ. અહીંઆ ઉભો રહે. (ખીન સેવકને)
આ ચક્રો છે, ઢાંઢેરો પીટવાની આ જગ્યા; તું મ્હોટેથી અપરાધ બોલ-
હું ઢોલ વગાડું છું (લોકોનું યોગ્ય આવેછે.)

ચંડાલ—સાંભળો ઓ લોકો. આ સાગરદત્ત શેઠનો પુત્ર નામે શ્રેષ્ઠ ચારદત્ત
અન્યાય છે, એ ઉજ્જયની નગરીની નામાંકિત ગણિકા જે વસંતસેના
તેને ધનલોભે પુષ્પકરંડક જીર્ણોદ્યાનમાં ગળચી પકડી મારી નાખવાના
અપરાધમાં પકડાયોછે; અથવા એણે પોતેજ કપ્તુલ કર્યું છે, તેથી પા-
ળક રાજાએ એને દેહાન્ત દન્ડની શિક્ષા કરી છે. માટે કોઈ પણ મા-
ણસ એવો અપરાધ કરશે, તેને પાળક રાજા એજ શિક્ષા કરશે.

ચારદત્ત—(ખિન ધર્મ સ્વગત) હાય ! હાય !! પ્રભુ આ શું !!! એ કેવું દુ-
પણ ! શિવ ! શિવ !! પ્રિય વસંતસેના ! તને હું એમ કરીશ શું !

શિખરિણી.

મૃદુ ઓછો જેના, કમળ સમ રંગે ઝળકતા,
દિપે દત્તો પંક્તી. ગતિ હરિ કરિની વિચરતાં;
પિધું આલીંગી મેં, અધરરસ સુધા પ્રથમથી,
પછી તે મ્હોડેથી, વિષ કયમ પિવયે મુજ થકી.

૨ જો ચંડાલ—ખાળુ થાઓ, લોકો ખાળુ થાઓ. (લોકો જતા માંડે છે.)

ચારદત્ત—(ચોતરફ જોઈ) ઈન્દ્રવજ્રા.

મિત્રો બધા હાથથી ઢાંકી મોને,
જાતા અરે દૂર કહ્નું હું કોને !
મિત્રો સહુ સૂખતણાજ સાથી,
દીસે ન કોઈ દુષ્ખમાંજ સાથી.

૧ લો ચંડાલ—હું: ચારદત્ત, ચાલવા માંડ આગળ.

ચારદત્ત—(નિરવાસ નાખીને)

વસંતતિલકા.

હે મિત્ર ! ક્યાંયિ જીવધાતક કાળ આવ્યો,
હે નારી ! જન્મ તુજ શ્રેષ્ઠ કુળે ગણાયો;
હા ! રોહસેન ! મમ જાણુ નહિં વિપત્તો,
તારી ન થાય કદિ કષ્ટિત ચિત્તવૃત્તી.

અહો ! મ્હેતરો, તમે ચંડાલ છો, તોપણ પાળક રાજા જેવા નિદ્ય નથી.
માટે મારી એક પ્રાર્થના સાંભળો.

૧ લો ચંડાલ—બોલ શું કહેવા માગે છે ?

ચારુદત્ત—એજ, કે હું પરલોક જાઉં તે પેહેલાં મારો રોહસેન—મારો પુત્ર જે મારા પ્રાણ કરતાં મને પ્રિયછે, તેનું મુખાવલોકન કરાવે; અરે કાષ્ઠ દયા કરીને તેને મારી આગળ તેડી લાવે, કે તેના હતભાગ્ય પિતાની તે છેલી ભેટ લઈ જાય. અરે ! મારા વિના તારી અવસ્થા શી થશે. રોહસેન ! (અંદરથી અવાજ થાયછે.) હે તાત ! હે પિતા ! હું આ આબ્યો ! !

ચારુદત્ત—(અંદર ભેઈ) હા મારા પ્રાણ ! તું યાદ કરતાં આબ્યો ! (વિદૂષક તથા રોહસેન આવેછે.)

રોહસેન—અરે ! પિતાજી તમે ક્યાં જાઓછો ! (ગળે વળગી પડેછે.)

વિદૂષક—પ્રિયમિત્ર ! હવે હું તને ક્યાં જોઈશ !

ચારુદત્ત—પુત્ર રોહસેન ! (વિદૂષકને) બહાલા મિત્ર ! કેવું આ કષ્ટ !!

ચંડાલો—આલ, આરદત્ત હવે ચાલ જલદી.

રોહસેન—અરે—અરે ! ચંડાલો મારા પિતાને ક્યાં લઈ જાઓછો ?

ચારુદત્ત—હુંજ કહુંછું બહાલા પુત્ર ! સાંભળ.

વસંતતિલકા.

જો સૂત નાખી કુલની સુજકંઠ માલ,
આ સ્કંધ ઉપર શુભી રહી તે નિહાલ;
ચંડાલ લેઈ વધસ્થાન ભણીજી જાય,
જેવી રિતે બકર હોમ વિશે ઝલાય.

રોહસેન—(ચંડાલને) અરે મારા પિતાને મારોછો કાં ?

ચંડાલો—અરેઆલક ! રાજની આજ્ઞા તારા પિતાને મારે છે, અમે નથી મારતા.

રોહસેન—બહા માણસ ! મને મારો, પણ મારા પિતાને છોડીદો.

ચંડાલો—અહા ! કેવા અક્ષર મોહમાંથી નીકળ્યા, સુપુત્ર ! તું ચિરંકાળ સુધી જીવતો રહે.

ચારુદત્ત—(આંખમાં આંસુ લાવી પુત્રને છાતી સાથે ઘાબીને)

દોહરો.

દિસે પ્રેમ સરખો બધે, કાં રાજ કાં રંક;
ચંદનથી શીતલ ઘણો, અલીને મન મકરંદ.

વિદૂષક—અરે બાઈઓ ! મારા પ્રિયમિત્ર આરદત્તને છોડી તેની જગ્યાએ મને મારો.

૨ જો ચંડાલ—જો તારું નામ આવ્યું, માટે આજ તુંજ વધ કર.

૧ લો ચંડાલ—ઠીક મારી વારી છે તો બે ઘડી પછી મારીશ.

૨ જો ચંડાલ—કેમ ?

૧ લો ચંડાલ—મારા બાપે મરતા વખત કહ્યું હતું કે “વિરક, મારી મરતા વખતની શિખામણુ એ છે, કે વધ કરતાં બે ત્રણ ઘડી ખોટી થવું; એકાએક નાશ કરવો નહીં.”

૨ જો ચંડાલ—તેનું કારણ શું ?

૧ લો ચંડાલ—તેનું કારણ એજ, કે કોઈ સાધુપુરુષ દ્રવ્ય ખરચી કાં-સીથી કેદીને છોડાવે; કદાચિત રાજાને પુત્ર પ્રાપ્ત થાય તો તેના મહોત્સવમાં કેદીને છોડી દે; કોઈ સમયે મદાંધ હાથીના છુટવાથી તેના ગડબડાટમાં છુટી જાય; અથવા રાજાની પદબ્રજતા થવાથી ખીજો રાજા રાજાસનપર બેસે તેની ખુશાલીમાં છોડી દે.

શકાર—(આશ્ચર્ય પામી) શું રાજાની પદબ્રજતા ?

૨ જો ચંડાલ—અરે આતો એક તર્ક છે, આવું કદી કોઈ કેકાણે થયું હશે ?

શકાર—(ચંડાલને) વહેલો એ પાપીને પરલોકમાં પહોંચતો કર.

ચંડાલો—ચા૩દત્ત, અમે તને મારતા નથી, પણ રાજાના મારેછે; માટે હવે તારે જોનું સ્મરણ કરવું હોય તેનું થોડીવાર કરી લે.

ચારુદત્ત—આ સમયે ધર્મવિના કોનું સ્મરણ કરું.

વસંતતિલકા.

જો હોય ધર્મ મુજ મિત્ર અરે ન જાશે.

આવો પ્રસંગ અરીને નહીં પ્રાપ્ત થાશે;

આવી પ્રિયા દુખ થકી મુજને ઉગારે.

મારું કલંક મુજ શીર થકી નિવારે.

(ચંડાલ તરવાર મ્યાનમાંથી કહાડે છે.)

ચારુદત્ત—પ્રિય વસંતસેના ! હમણાંજ હું તને સ્વર્ગમાં આવી મળું છું.

ચંડાલ—ચા૩દત્ત, તારું માથું આ પથ્થર ઉપર ગોઠવ. (ચા૩દત્ત તેમ કરેછે)

તે ચંડાળ તરવાર મારવા જાય છે તેટલામાં નેપથ્યમાંથી સખુર કરે. સખુર કરે.

ચંડાલો, મારશે નહીં—મારશે નહીં.

ચંડાલો—(આશ્ચર્યપૂર્વક તે ભણી બેઠને) અરે આ કોણ ના કહેછે ?

(તેટલામાં વ્યગ્ર થયલી વસંતસેના જતી સાથે પ્રવેશ કરેછે.)

વસંતસેના—અરે ! ચા૩દત્ત આ શું ? (ભેટે.)

જાતી—અહા ! ચા૩દત્ત ! આ તારી સ્થિતિ ! (પગમાં પડેછે.)

ચંડાલ—(ભય પામી) કોણુ વસંતસેના ! બહુ સારું થયું, કે અમે આ સત્પુરૂષને માર્યો નહીં. શું તું જીવતી છું ?

જતી—(ચંડાલને) આરૂદ્ધ અચ્ચેના ?

ચંડાલો—નિઃશંક. હવે સોવર્ષ સુધી.

વસંતસેના—(હર્ષથી) અહા : મને ફરી જીવ પ્રાપ્ત થયો.

ચંડાલ—આ વાત રાજાને જણાવવી જોઈએ. (ભયજી.)

રાજા—(વસંતસેનાને બેવાથી ભયભીત થયેલા ઉભા હતા તે સ્વગત) અરે આ ગર્ભદાસી જીવતી કેમ થઈ ! કોણુ એને બચાવી ! હવે મારો પ્રાણુ ની-કળી જવાની તૈયારીમાં છે; માટે અહીંઆથી નાસી જવું તેજ સારું.
(ચપચપ નાસી ભયજી.)

ચારુદત્ત—(વિસ્મય થઈને.)

ઉપેન્દ્રવજ્રા.

આ બીજી શું હોય વસંતસેના !
વ્યોમેથી આવી શું મને કળેના ?
બ્રાન્તિથી મારું મનડું નિહાળે,
છે જીવતી સંશય ના લગારે.

અથવા—

ગીતિ.

ઉગારવા જીવ મારો, સ્વર્ગેથી શું તે પાછી આવી;
કે સમરૂપે તેથી બીજે રૂપે અરે શું તે આવી !
વસંતસેના—(આંખમાં આંસુસાથે તેના પગમાં પડી) આર્ય આરૂદ્ધ, હુંજ તે પા-
પિણી; કે જેને માટે તારી આ પ્રમાણુ અયોગ્ય દશા થઈ.
ચારુદત્ત—હા ખરું. તેજ આ વસંતસેના.

ગીતિ.

અચ્ચુજલથી સ્તનને, અરે કોણુ ભીંજવતી આવી આ;
મૃત્યુ મુખમાં પડતાં. શું આવીછે સજીવની વિદ્યા.
પ્રિય વસંતસેના ! શું કહું—

વસંતતિલકા.

તારે નિમિત્ત મુજ દેહ ફર્યો હતો જે,
તારા થકીજ દુખમાંધિ છુટ્યો હવે તે;
છે શો પ્રભાવ પ્રિય દર્શન શ્રેયકારી,
અસંત હર્ષ મુજ અંતર થાય પ્યારી.

આહા: પ્રિય ! કેવો ફેરફાર !

શાફૂલવિક્રીડિત.

દેતું જે મન ત્રાસ અંબર અરે, તેવીજ માળા ગળે;
દીસે તે શુભલગ્ન વેળ સમ આ, બ્રાન્તિ જરા ના મળે;
જે આ વાદ્ય વિચિત્ર નાદ કરતાં, મૃત્યુ સમેની ક્રિયા;
તે લગ્ને જ્યમ હોય તેમ મધુરાં, લાગે હવે હે ! પ્રિયા.

વસંતસેના—હે આર્ય ! તું ચતુર છતાં આવો બનાવ કેમ બન્યો ?

ચારુદત્ત—પ્રિયા, મેં તને મારી માટે—એમ થયું.

ગીતિ.

બલિદરિપુ આ જન્મે, પ્રાપ્ત થયો જે દુર્દૈવે પ્યારી;
પોતે નરકે પડતાં, મને નાંખવા બદલે મતિ ધારી.

વસંતસેના—શિવ ! શિવ !! કેવું એ અતુચિત ! રાજશાલકે મને મારી;

મુર્છીતજ—પણ આપના ચરણપ્રતાપે બચી.

ચારુદત્ત—(જતીને જોઈ) આ કોણુ છે ?

વસંતસેના—તે દુષ્ટે મને મારી, ને આ સત્પુરુષે મને ઉગારી.

ચારુદત્ત—(જતીને) કારણુવગર ઉપકાર કરનાર એવો તું ધર્મીમા કોણુ છે?

જતી—મને આપ ભુલી ગયા હશે, હું તેજ માણસ જે આપના ચરણની
સેવા કરતો હતો; મેં આજ પ્રભાતે પુષ્પકરંડક છર્ણુધાનમાં માઈ
ભગવું કપડું ધોધ પાતરાંના ઢગલાપર સુકવું, તેવામાં પાતરાં હલવાથી
વસંતસેનાને તેમાં મુર્છિત હાલતમાં દાટેલી જોઈ; બનતી ચાકરી
કરી હું આપની પાસે લાવ્યો. (અંદરથી અવાજ થાય છે.) “આર્યક રા-
નનો જય જયકાર થયો છે.”

વસંતતિલકા.

જેવો થયો વિજય શંકર, દક્ષ યજ્ઞે;
જેવો થયો વિજય વાસવ, જંભ ભગ્ને;
જેવો થયો જય પડાનન કાંચ મારી,
તેવો થયો વિજય આર્યક, શત્રુ મારી.

શાર્વાલિક—(પ્રવેશ કરીને)

દોહરા.

દુષ્ટ રાય પાલક હણી, કર્યું શ્રેષ્ઠ મેં કાજ;
આર્યકને સ્નેહે કરી, તે અરખ્યું મેં રાજ.

પ્રસરી સત્તા બહુ સ્થલે, પ્રજા પામી સહુ હર્ષ;
છોડવી ચારદત્તને, કંઈ હવે ઉત્કર્ષ.

અહીં આ લોકો એકઠા થયા છે, તે ઉપરથી ચારદત્ત જાણતો છે કે નહીં તે સંશય લાગે છે ! જો ચારદત્ત જાણતો હશે તો અમારા આર્યક રાજાનો મનોરથ પરિપૂર્ણ થશે. (ઉતાવળથી આગળ જઈ ચારદત્તને જોઈ હર્ષથી) છે હજી ચારદત્ત, જાણતોજ છે; વસંતસેના પણ જાણતી છે. (ચારદત્ત પાસે જઈ હાથ ભેડી) આર્ય ચારદત્ત—

ચારુદત્ત—અરે ભાઈ તું કોણ ?

શાર્વલિક—તેજ હું, કે જેણે તમારા ઘરમાંથી અલંકાર ચોરી હતા; માટે હું તારે શરણે આવ્યો છું.

ચારુદત્ત—મિત્ર એમ બોલીશ નહીં. (તેને ભેટ છે.)

શાર્વલિક—આર્ય ચારદત્ત, આનંદની વાત કહું. આર્યક નામે ગોવાળના પુત્રને તમે ગાડીમાં બેસાડી બચાવ્યો હતો, તેણે પાલક રાજાને મારી રાજ્યપદ મેલવ્યું છે. ને રાજ્યાસનપર બેસતાંજ તારા ઉપકારનો બદલો વાળવાને વેણાનદીને કિનારે કુશાવતી નગરીનું સ્વામીત્વ તને આપીને કહાવ્યું છે, કે “આ રાજ્ય મેં તારાજ પ્રતાપે મેળવ્યું છે, માટે આપેલા પ્રદેશનો તારે ઉપભોગ કરવો.” (આમ તેમ બેઠને) કોણ છે રે ! તે દુષ્ટ રાજશાલકને પકડી લાવો.

(એટલામાં મુશ્કે બાંધેલા શકારને રાજસેવકો લઈ આવે છે.)

શકાર—(સ્વગત) અરેઅર હું તો સપડાયો. હવે શી રીતે બચીશ ? (વિચારને) ચાલ, ચારદત્તને શરણે જાઉં. (ચારદત્તને) હું શરણાંગત પરિપાલક ! આ સમય તું મારું રક્ષણ કર.

ચારુદત્ત—નિશ્ચિંત રહે. તું અભય છે.

શાર્વલિક—ખેંચી જાઓ એ દુષ્ટને. રાજસેવકો, હું એને છોડનાર નથી; એને ઉગમણી ભાગોલે ગરદન મારો.

શકાર—હે પુણ્ય પુણ્ય ચારદત્ત, હું શરણાંગત છું. મારું રક્ષણ કર; તારી પ્રીતિતાને યોગ્ય લાગે તેમ કર. હું ફરી આવું કુકર્મ કરીશ નહીં.

વસંતસેના—હે નીચ ! તારું સત્યનાશ જાણો.

શાર્વલિક—આર્ય ચારદત્ત ! આજ્ઞા કર, આ પાપીને શી સજા કંઈ ?

ચારુદત્ત—મુક્તતા.

શાર્વલિક—શા માટે ?

